

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

KƏRİM ŞÜKÜROV
PƏRVİZ AĞALAROV
NİYAMƏDDİN QULİYEV
HAFİZ CABBAROV
RAMİN ƏLİZADƏ
ELNUR HÜSEYNOV

Ümumi təhsil müəssisələrinin **6**-cı sinifləri üçün

AZƏRBAYCAN TARİXİ

fənni üzrə

DƏRSLİK

© “Şərq-Qərb” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və **derslik@edu.gov.az**
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ŞƏRQ-QƏRB

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ

Azərbaycanda ibtidai cəmiyyət

1. Əsas tarixi anlayışlar və zaman ölçü vahidləri8
2. İbtidai cəmiyyət 18
3. Erkən dövlətlər64

II BÖLMƏ

Azərbaycanda qədim dövlətlər

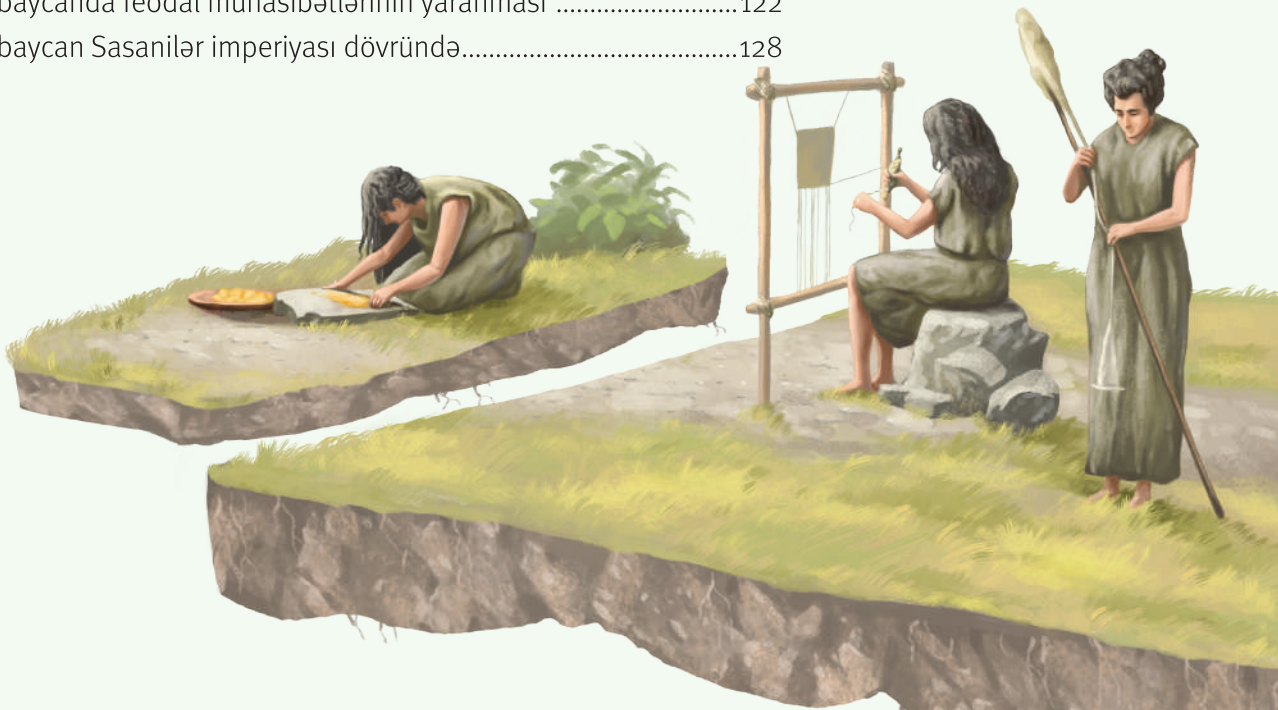
4. Manna dövləti72
5. Azərbaycan e.ə. VII–IV yüzilliklərdə..... 86
6. Atropatena dövləti..... 94
7. Albaniya dövləti108

III BÖLMƏ

Azərbaycan III–VI yüzilliklərdə

8. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yaranması122
9. Azərbaycan Sasanilər imperiyası dövründə.....128

IV X III ƏS 1 VIII ƏS X V ƏS XVI ƏS XVII ƏS XVIII ƏS XIX ƏS XX ƏS XXI ƏS

Dərslikdəki **QR kodlara** müraciət edərək mövzu ilə əlaqədar daha çox maraqlı məlumat əldə edə bilərsiniz.

Əziz məktəblilər!

Siz 5-ci sinifdə Azərbaycan tarixi fənni ilə tanış oldunuz. Bu fənn vasitəsilə Azərbaycanın ən qədim zamanlarından dövrümüzədək olan tarixinə aid maraqlı məlumatlar öyrəndiniz. Əminik ki, bu, şagirdlərdə tarix elminə böyük maraq oyatdı.

6-cı sinif Azərbaycan tarixi fənnində aşağıdakılar barədə bilik əldə edəcəksiniz:

- ✓ tarixin öyrənilməsinin əhəmiyyəti;
- ✓ əsas tarixi anlayışlar, il hesabı;
- ✓ ibtidai cəmiyyətin meydana gəlməsi və inkişaf xüsusiyyətləri;
- ✓ erkən dövlətlər, quldar dövlətlərin yaranması;
- ✓ Manna, Atropatena, Albaniya dövlətlərinin fəaliyyəti;
- ✓ Azərbaycanda yaşayan əhalinin yadelli işğalçılara qarşı apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsi;
- ✓ ölkəmizin ərazisində tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri.

İnanırıq ki, 6-cı sinif Azərbaycan tarixi fənnindən əldə etdiyiniz nəzəri bilikləri bacarıqlara çevirərək real həyatda istifadə edə biləcəksiniz.

Bu fənn sizdə aşağıdakı mühüm keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edəcəkdir:

- milli mənəvi dəyərlərə hörmət etmək;
- başqaları ilə əməkdaşlıq etmək;
- problemlərin həlli yolları ilə bağlı fikir yürüdə bilmək;
- insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq;
- dövlət və xalq qarşısında vəzifələrinə məsuliyyətlə yanaşmaq;
- vətənpərvərlik duyğularına və ləyaqətli vətəndaş mövqeyinə malik olmaq.

Unutmayın ki, ləyaqətli vətəndaş və vətənpərvər insan kimi yetişməyinizdə tarix elminin rolu böyükdür. Vətən tarixini sevrək öyrənəcəyinizə əminik.

Bu işdə sizə müvəffəqiyyətlər arzulayırıq!

Şərti işarələr

Açar söz

Sual

Tapşırıq

Mənbə

Əsas tarixi anlayışlar və zaman ölçü vahidləri

tarix, mənbələr, dövrlər, arxeologiya, yazı, il hesabı, təqvim, minillik

Tarixi nə üçün öyrənirik?

| Herodot

***Tarix** keçmişə öyrənən elmdir. O, keçmişdə insanların həyatında hansı hadisələrin baş verdiyini, onların həyatlarının necə dəyişərək indiki şəkllə düşdüyünü öyrənir.

Sizcə, A.Bakıxanov tarixi niyə insanı əxlaqlı və bilikli edən elm hesab edirdi?

Tarix elminin əsası qədim Yunanıstanda qoyulub. **Historia** adlandırılan bu elm sorğu və araşdırma nəticəsində əldə edilən biliklərdir. İlk dəfə bu ifadəni **e.ə. V yüzillikdə** yaşamış yunan alimi **Herodot** işlətmişdir. Onu **“tarixin atası”** adlandırırlar.

İnsanlar həmişə keçmişdə baş verən hadisələrə maraq göstərmişlər. Keçmişin dərinəndən öyrənilməsi buraxılan səhvlərin gələcəkdə təkrarlanmaması baxımından əhəmiyyətlidir.

Sizcə, insanlar keçmiş tarixə niyə həmişə maraq göstərmişlər?

“Tarixin atası” mövzusunda təqdimat hazırlayın.

Azərbaycanda tarix elminin inkişafı **XIX yüzilliyə** təsadüf edir. Vətənimizin tarixinə dair ümumi əsər ilk dəfə bu dövrdə **Abbasqulu ağa Bakıxanov** tərəfindən yazılmışdır. **“Gülüstanı-İrəm”** adlanan bu əsər mənbələr əsasında yazılmış və hadisələr xronoloji ardıcılıqla təsvir olunmuşdur.

Əsərdə müəllif tarix elminin tərbiyəvi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: **“Bu elm insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir. Buna görə onu mənavi elmlərin qiymətliələrindən hesab edib demək olar: tarix hökmsüz və zülməz elə bir hökmandır ki, bütün Adəm övladı onun əmrlərinə boyun əyməkdədir”**.

Tarixin öyrənilməsinin vacibliyindən bəhs edən yüzlərlə əsər göstərmək olar. Bu da, öz növbəsində, tarix fənninin məktəblərdə tədrisinin əhəmiyyətini artırır.

Tarixi mənbələr

Bəşəriyyətin keçmişini, tarixi hadisə və faktların səbəb-nəticə əlaqələrini öyrənmək üçün tarixi mənbələrdən istifadə edilir. Tarixi prosesləri, cəmiyyətin keçmişini öyrənməyə imkan verən nə varsa, **tarixi mənbə** adlanır. Müxtəlif hadisələr haqqında məlumatlar tarixi mənbələrdən axtarılaraq tapılır, toplanır və şərh edilir.

Maddi mənbələr insanların yaşayış məskənlərindən, qəbir abidələrindən, ibadət yerlərindən və s. əldə edilir. Qədim tikililər, buradan tapılan əmək alətləri, silahlar, bəzək və məişət əşyaları maddi mənbələrdir. Yazıyaqədərki tarixin öyrənilməsində maddi mənbələrin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Bəzək əşyaları

Əmək alətləri və silahlar

Tikililər

A photograph of an open manuscript. The left page is made of parchment and contains handwritten text in Arabic script. A circular diagram, possibly a celestial or astronomical chart, is drawn on the page. The right page is covered in marbled paper with a blue and gold pattern. A gloved hand is visible holding the book.

141

مِلّٰلِصِرِّالدِّينِ

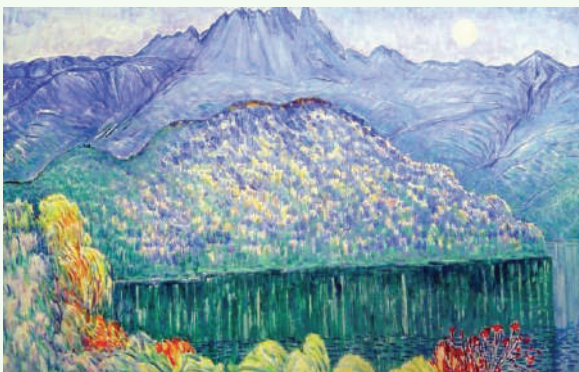
قِسْمَتِ ۱۲ بُک

۲ آجریل

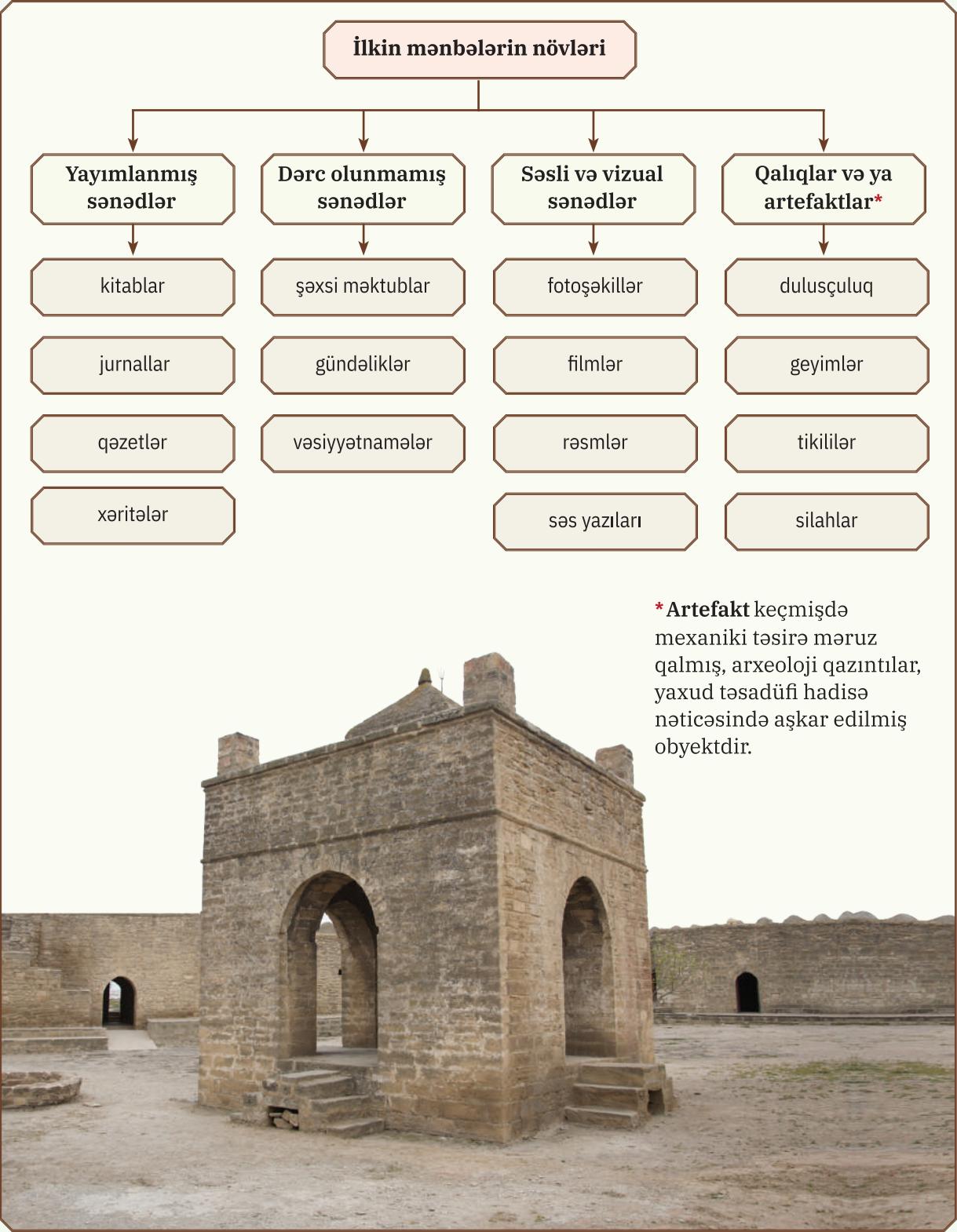
Досм 12 к.

A colorful illustration depicting a scene from a story. On the right, a man with a long white beard, wearing a blue robe and a black turban with a red band, stands holding a small white object. He is looking towards a group of people lying on the floor on the left. The people are dressed in traditional Middle Eastern or Persian clothing. The room has a green wall and a window with a white frame and red panes. The floor is covered with a patterned rug.

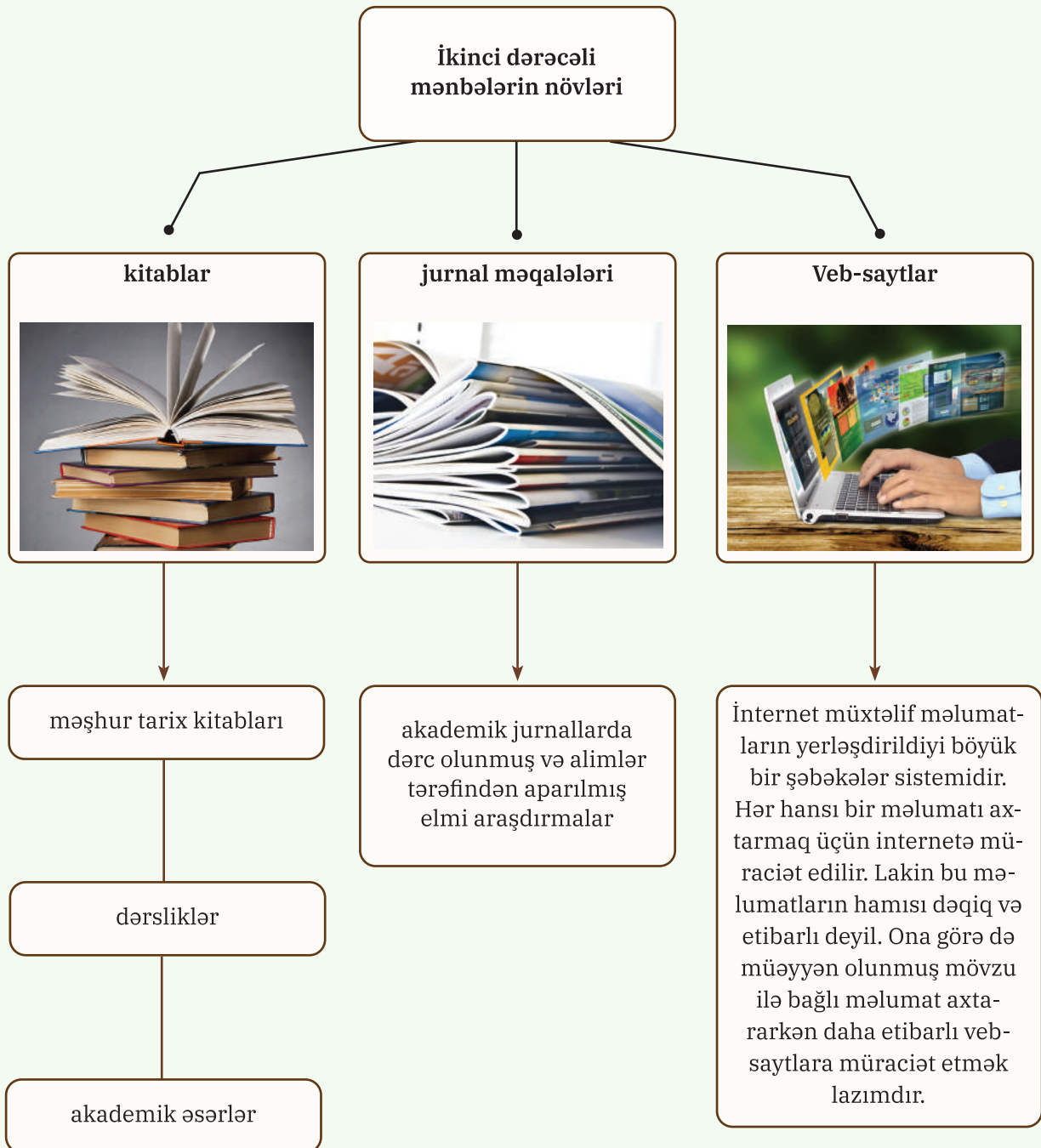
Rəsmlər, fotolar, televiziya-radio verilişləri, səs yazıları, filmlər **səsli və görüntülü mənbələrdir.**

Tarixi mənbələrin iki növü var: *ilkin və ikinci dərəcəli*. Bunların arasındakı əsas fərq onların nə vaxt hazırlanmasındadır. İlkin mənbələr araşdırılan hər hansı bir tarixi dövrə aiddir.

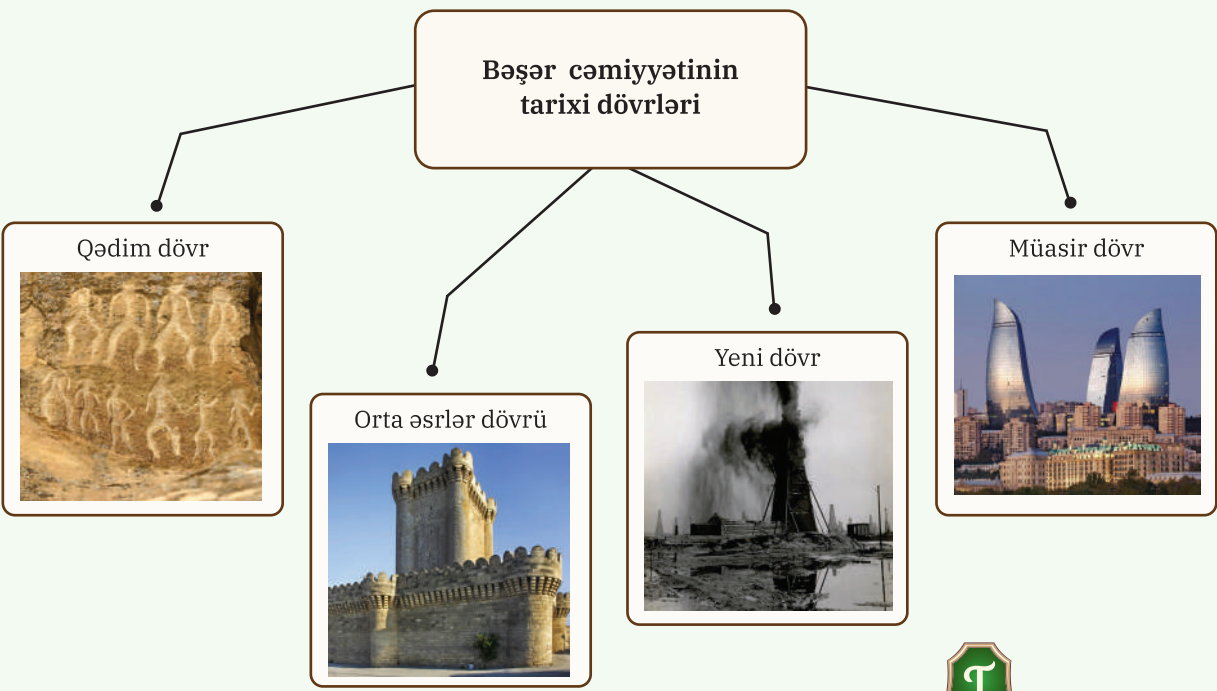
İkinci dərəcəli mənbələr araşdırılan dövrdən sonra yaradılmışdır. Bəzən ikinci dərəcəli mənbələr birincidən daha etibarlı olur.

Sizcə, hansı mənbələri daha etibarlı saymaq olar? Nə üçün belə hesab edirsiniz?

Tarixi dövrlər

Bəşər cəmiyyətinin tarixi, əsasən, dörd dövrə bölünür.

Bu tarixi dövrlərdə bəşər cəmiyyəti aşağıdakı inkişaf mərhələlərində yaşamışdır: **ibtidai cəmiyyət**, **quldarlıq**, **feodalizm** və **kapitalizm**. Bu inkişaf dünya ölkələrinin hamısında eyni vaxtda baş verməmişdir. Çünki bütün ölkələr eyni inkişaf səviyyəsinə malik olmamışdır.

Tarixin dövrlərə görə öyrənilməsinin əhəmiyyətini izah edin.

Köməkçi elmlər

Tarixin öyrənilməsində köməkçi elmlərdən də istifadə olunur.

Etnoqrafik araşdırmalarda arxeoloji materiallar və tədqiqatlar böyük əhəmiyyətə malikdir.

Arxeoloji qazıntı aparılan ərazi

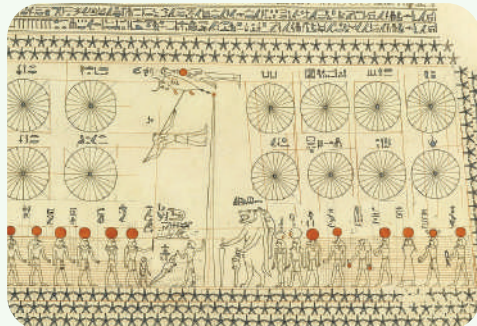

KÖMƏKÇİ ELMLƏR

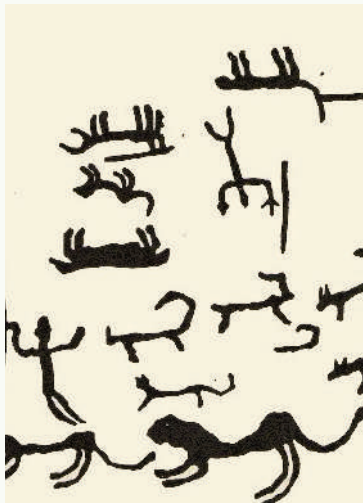
	Arxeologiya	Epiqrafika	Etnoqrafiya	Xronologiya
Mənşəyi	yunan sözü olub, arxayos (qədim) və loqos (elm) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.	yunan sözü olub, epiqraf (yazı) sözündən götürülmüşdür.	yunan sözü olub, etnos (xalq) və qrafis (öyrənmək, təsvir etmək) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.	yunan sözü olub, xronos (zaman), loqos (elm) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.
İzahı və xüsusiyyətləri	maddi mədəniyyət nümunələrini öyrənən elmdir; əşyalar və tikililər əsasında keçmişi öyrənir.	yazılı mənbələr haqqında elmdir; keçmişə dair yazıların toplanması, nəşri və şərhilə məşğul olur.	xalq haqqında elmdir; müxtəlif xalqların adət-ənənələrini və məişətini öyrənir.	tarixi zaman ardıcılığı ilə öyrənir; tarixi və tarixi hadisələrin baş verdiyi zamanı müəyyən edir.

Verilən şəkillərin cədvəllə əlaqəsini müəyyən edin.

MÜXTƏLİF YAZI NÖVLƏRİ

■ Piktografik (şekli) yazı

■ İdeografik (fikri) yazı

Görünüşü	İz	Adı	Görünüşü	İz	Adı
A a	Aa	a	Q q	Qq	qe
B b	Bb	be	L l	Ll	el
C c	Cc	ce	M m	Mm	em
Ç ç	Çç	çe	N n	Nn	en
D d	Dd	de	O o	Oo	o
E e	Ee	e	Ö ö	Öö	ö
Ə ə	Əə	ə	P p	Pp	pə
F f	Ff	fe	R r	Rr	er
G g	Gg	ge	S s	Ss	se
Ğ ğ	Ğğ	ğə	Ş ş	Şş	şə
H h	Hh	he	T t	Tt	te
X x	Xx	xe	U u	Uu	u
İ i	İi	i	Ü ü	Üü	ü
J j	Jj	je	V v	Vv	ve
K k	Kk	ke	Y y	Yy	ye
			Z z	Zz	ze

■ Hərfi yazı

Nə üçün arxeologiya elmi tarixin öyrənilməsində mühüm yer tutur?

Xronologiyanın tarixin öyrənilməsində rolu nədir?

Yazının meydana gəlməsinin əhəmiyyətini izah edin.

■ Etnoqrafiyaya aid materiallar

Sizcə, zaman ardıcılığı olmadan tarixi öyrənmək mümkündürmü?

İlin hesablanması

İlin hesablanması dünyanın müxtəlif ölkələrində hər hansı mühüm bir hadisənin baş verməsindən başlanmışdır.

Romada şəhərin əsasının qoyulması ilin başlanğıcı kimi qəbul edilirdi. Qədim yunanlar ili olimpiya oyunlarının keçirildiyi tarixdən hesablayırdılar.

Bu gün dünyanın əksər ölkələrində istifadə olunan il hesabı İsa peyğəmbərin anadan olmasından başlayır. Bu hadisə **milad** adlanır. Miladdan əvvəlki tarixə **eradan əvvəl** və yaxud **miladdan əvvəl** deyilir. İsa peyğəmbərin anadan olmasından sonra keçən 1000 il 1000-ci ilə, 2000 il isə 2000-ci ilə təsadüf edir.

Dünyada başqa tarixlərdən də istifadə olunur. Müsəlman ölkələrinin bəzilərində hicri tarixi tətbiq edilir. **Hicrət** “köç” deməkdir, Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçü ilə əlaqədar yaranmışdır. Bu hadisə miladın 622-ci ilinə təsadüf edir.

Sizcə, dünyanın əksər dövlətlərində vahid il hesabı olmasaydı, nə baş verərdi?

Miladi tarixinin hicri tarixinə çevrilməsi düsturu belədir:

$$\text{Hicri} = \text{Miladi} - 622 + \frac{\text{Miladi} - 622}{33}$$

Hicri tarixinin miladi tarixinə çevrilməsi üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\text{Miladi} = \text{Hicri} - \text{Hicri} : 33 + 622$$

Qədim xalqlar vaxtın hesablanmasını sistemə salmaq üçün təqvimdən istifadə etmişlər. Ən qədim təqvimi misirlilər və şumerlər yaratmışlar. Şumer təqvimi Ay, Misir təqvimi isə Günəş ilinə əsaslanırdı.

Misir təqvimi 365 gündən ibarət idi. Bu təqvim hər biri 30 gündən ibarət 12 aya bölünürdü. İlin sonuna 5 gün əlavə olunurdu. Bu təqvim sonralar təkmilləşdirilmiş, hazırda da istifadə olunur. Hicri tarixində tətbiq olunan Ay təqvimi Günəş ilindən 11 gün qısadır.

■ Miladi tarixinə görə zaman oxunda ilin hesablanması qaydası

E.Ə. BİRİNCİ MİNİLLİK										ERAMIZIN				
YÜZİLLİKLƏR										YÜZİLLİKLƏR				
X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	III	II	I	I	II	III	IV	V

2

İbtidai cəmiyyət

Daş dövrü, ibtidai cəmiyyət, Azıx adamı, neandertal adam, Ağıllı insan, ox və kaman, dulusçuluq, Tunc dövrü, ictimai əmək bölgüləri, bərabərsizlik

Sxem əsasında danışın.

Azərbaycan qədim insanın yaşayış məskənidir.

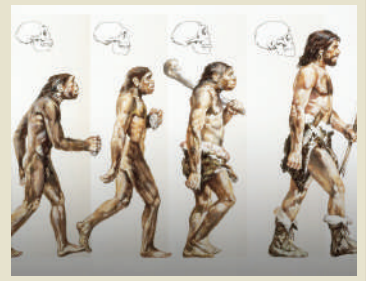
Alimlər müəyyən etmişlər ki, ibtidai insanlar əlverişli təbii-coğrafi şərait olan ərazilərdə məskunlaşmışlar. İbtidai insanların həyatında təbii-coğrafi şəraitin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

ilk insanların məskunlaşmasında mühüm amil olmuşdur.

qədim insanların qida mənbəyi olmuşdur.

insanın yaranmasına və inkişafına təsir göstərmişdir.

TƏBİƏT

insanların geyiminə təsir göstərmişdir.

qədim insanların əmək alətləri hazırlamasına şərait yaratmışdır.

insanların yayılmasına təkan vermişdir.

İlk vaxtlar təbiətin insanlara təsiri daha güclü olmuşdur. Lakin insanlar inkişaf etdikcə təbiətin onlara təsiri tədricən zəifləmişdir.

İbtidai sakinlər təbii mağaralarda yaşamış, qidaları da mağara ayları, nəhəng marallar və təbiətin hazır nemətləri olmuşdur. İbtidai insanlar əmək alətlərini çay daşından hazırlamışlar. Qayalar üzərində çəkilən müxtəlif rəsmlər qədim insanların həyat tərzini, məşğuliyyətləri, adət-ənənələri haqqında bizə məlumat verir.

Hazırda planetimizin müxtəlif ərazilərində ayrı-ayrı xalqlar yaşayır. Onların dilləri, məşğuliyyətləri, ictimai-iqtisadi quruluşları və dinləri müxtəlifdir. Lakin ilk ibtidai sakinlərin formalaşması, əmək fəaliyyəti, hazırladıqları əmək alətləri, ovladıqları heyvanlar tamamilə bir-birinə yaxın və oxşar olmuşdur.

Dünyada ən qədim insan qalıqlarına Şərqi Afrikada rast gəlinmişdir. Alimlər bu insanların 2-3 milyon il bundan əvvəl yaşadıklarını müəyyən etmişdir.

Əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olan Azərbaycanın bir çox bölgələrində də qədim insanların yaşayış düşərgələri vardır: Xocavənddə **Azıx**, Kəlbəcərdə **Zar**, Naxçıvanda **Qazma** və Qazaxda **Daşsalahlı** mağaraları belə yaşayış məskənlərindəndir. Azərbaycan ərazisində ilk insan dəstələrinin meydana gəlməsi, təxminən, 2 milyon il bundan əvvələ təsadüf edir.

Nə üçün ilk əmək alətləri çay daşlarından hazırlanırdı?

Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindən biri olmasının şərtləndirən amillər hansılardır?

Azərbaycan ərazisində hansı qədim yaşayış düşərgələri aşkar olunmuşdur?

Qazma mağarası

Azıx mağarası

Daşsalahlı mağarası

İbtidai cəmiyyət

İbtidai icma quruluşu bəşər cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələsidir. Buna **tarixəqədərki dövr*** də deyilir. İbtidai cəmiyyət ilk insanın yaranması ilə başlayır. İbtidai icma quruluşu hər bir ölkənin təbii-coğrafi şəraitindən asılı olaraq, inkişaf etmiş və dağılmışdır. Əmək alətlərinin hazırlandığı materiala görə ibtidai cəmiyyət 3 dövrə bölünür.

* **Tarixəqədərki dövr** yazılı mənbələrin yaranmasına qədərki dövrdür.

İ B T İ D A İ

DAŞ DÖVRÜ

İbtidai insanların ilk əmək alətləri, ibtidai tikili yerləri daşdan olduğu üçün bəşəriyyətin keçdiyi uzun bir inkişaf mərhələsi Daş dövrü adlanır.

QƏDİM
(PALEOLİT)

ORTA
(MEZOLİT)

YENİ
(NEOLİT)

Bacarıqlı insan formalaşdı.

İnsan çay kənarındakı mağaralarda məskən saldı.

Sadə daş alətlərdən istifadə edildi.

İnsanlar təbiətin nemətlərindən istifadə etdi. Mənimləmə təsərrüfatı yarandı.

Ovçuluq və yığıcılıq əsas məşğuliyyət idi.

Ulu icma yarandı və tədricən dağıldı.

İnsan süni yolla od əldə etdi və əti bişirməyi öyrəndi.

Ağıllı insan yarandı.

Səsli nitq formalaşdı.

Anaxaqanlıq yarandı.

İbtidai cəmiyyətin belə dövrləşməsinin səbəbini izah edin.

C Ə M İ Y Y Ə T

TUNC DÖVRÜ

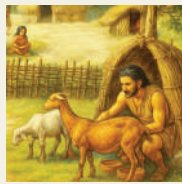
DƏMİR DÖVRÜ

Ox və kaman ixtira edildi.

İnsanlar yığıcılıq, ovçuluq və balıqçılıqla məşğul oldurdular.

İbtidai maldarlığın və əkinçiliyin əsası qoyuldu.

İstehsal təsərrüfatına keçid başlandı.

İnsanlar qayalar üzərində rəsmlər çəkdi.

Alətlər daşdan və sümükdən (*biz, ox ucu, iynə, harpun və s.*) hazırlandı.

Əkinçilik və maldarlıq əsas təsərrüfat sahələri idi.

Oturaq həyata keçildi.

Əhali ovçuluq və balıqçılıqla məşğul oldular.

İnsan daş alətləri cilalamağı öyrəndi.

Toxa və oraq yarandı.

Dulusçuluq və toxuculuq yarandı.

İbtidai insanlar şüurlu surətdə adi daşdan əmək alətləri hazırlamışdır. Onlar özlərinin istək və arzularını da daşlar üzərinə həkk etmişlər. Bu “yazı”lar isə insanın uzaq keçmişi haqqında məlumat verir.

İnsanın formalaşmasında əməyin rolu böyük olmuşdur. Əmək fəaliyyəti nəticəsində ibtidai insanlar heyvanlar aləmindən birdəfəlik ayrılmışdır.

Qədim Daş dövrü

* **Paleolit** yunan sözü olub, “palayos” (qədim) və “litos” (daş) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası “qədim daş” deməkdir.

Daş dövrünün qədim mərhələsi **Paleolit*** adlanır. Paleolit ilk insan tipinin – **bacarıqlı insanın** yaranmasından e.ə. XII minilliyədək olan dövrü əhatə edir. Xocavənd rayonundakı Quruçay vadisində yerləşən Azıx mağarasından tapılan materialların bu dövrün öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır.

Paleolit dövrünün əvvəllərində təbii-coğrafi şərait olduqca əlverişli idi. Bu dövrdə ulu sakinlər, əsasən, çay kənarlarında olan mağaralarda məskən salmışdılar. Onlar qida tələbatlarını ödəmək, vəhşi heyvanlardan qorunmaq və özlərinin təhlükəsiz yaşamasını təmin etmək üçün birgə yaşamaq yolunu seçmişdilər.

İbtidai insanların hazırladıqları daş alətlər olduqca kobud və bəsit olmuşdur. İlk alətlər çay daşlarından hazırlanmışdır.

Çay daşından hazırlanan alətlər

Qədim insanlar bu alətlərdən ovladıqları heyvanı kəsmək və doğramaq üçün istifadə etmişlər. Azıx mağarasının alt təbəqələrindən belə alətlər tapılmışdır.

Qədim insanın daş alətlərdən istifadə etməsi

Zaman keçdikcə əmək alətləri təkmilləşmiş, yeni alətlər meydana çıxmış və inkişaf etmişdir. Bu inkişaf isə insan beyninin və təfəkkürünün məhsuludur.

Əmək alətlərinin təkmilləşməsinə nümunə

Əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində yeniləri meydana gəldi. Bu alətlər, əsasən, çaxmaq daşı, bazalt və obsidiandan (vulkanik şüşə – dəvəgözü) hazırlanırdı. Daşların hissələrindən dişli, ucu oymalı, qaşov tipli alətlər, kəsicilər düzəldilmişdir.

Obsidiandan
hazırlanmış alətlər

Bazalt və obsidiandan
hazırlanmış alətlər

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

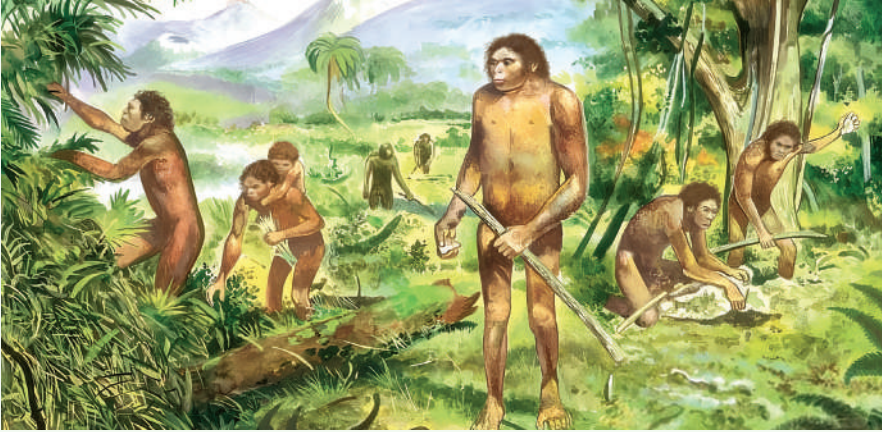
İlk əmək alətlərinin hazırlanması, onların təkmilləşməsi və yeni alətlərin meydana gəlməsi üçün milyon illər lazım olmuşdur.

Paleolit dövrü insanların əmək alətləri hazırlaması onların dünyagörüşünə də mühüm təsiri olmuşdur. Məhz bu vaxtdan etibarən ibtidai insanlar təbiətdə baş verən hadisələrin sirlərini öyrənməyə başlamışlar.

1994–2006-cı illərdə Şərqi Afrikanın Keniya ərazisində olan Turkana gölü ətrafında arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Qazıntılar zamanı əldə edilən tapıntıların yaşının 6 milyon ilə bərabər olması müəyyən edilmişdir.

Turkana gölü ətrafında aparılan tədqiqatların əhəmiyyəti nədir?

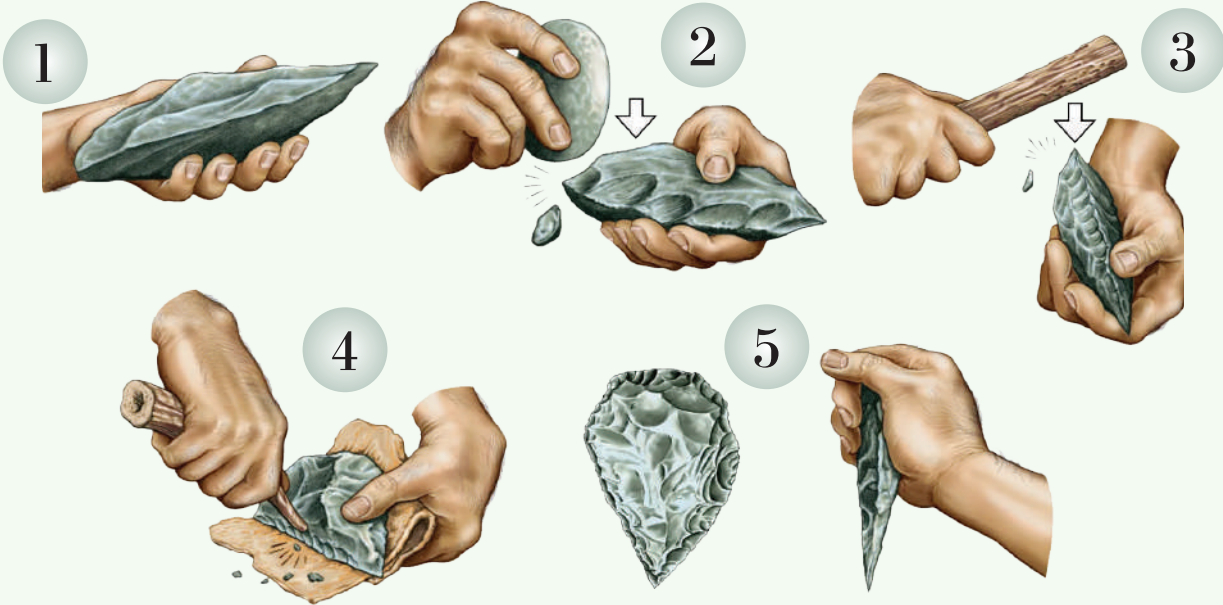
İ Mənimləmə təsərrüfatı

Paleolit dövrünün ilkin inkişaf mərhələsində ibtidai insanlar yığıcılıq və ovçuluqla məşğul olmuşdur. Bu, **mənimləmə təsərrüfatı** adlanır. İnsanlar təbiətin hazır məhsullarından istifadə edirdi.

İbtidai insanların sayı artdıqca təbiətdə olan hazır məhsullar onların qida tələbatlarını ödəyə bilmirdi. Ona görə də ibtidai insanlar əmək alətlərini təkmilləşdirməyə başladılar və yeni alət – **çapacaq*** hazırladılar.

Mənimləmə təsərrüfatı nədir?

İ Çapacağın hazırlanması

Həyat şəraitlərini yaxşılaşdırmağa çalışan insanlar ovçuluğa başladılar. Ovçuluğun meydana çıxması, təbiətdə baş verən hadisələrin sirlərini öyrənmək məcburiyyəti ibtidai insanları ayrı-ayrı qruplarda topladı. Sonra bu qruplar da bir-biri ilə birləşdi. Kortəbii şəkildə yaranan belə insan kollektivi **ulu icma** adlanır. Ulu icmanın tərkibi daimi olmurdu. Onlar tez-tez dağlır və yeniləri yaranırdı.

Çapacaq nə üçün hazırlandı?

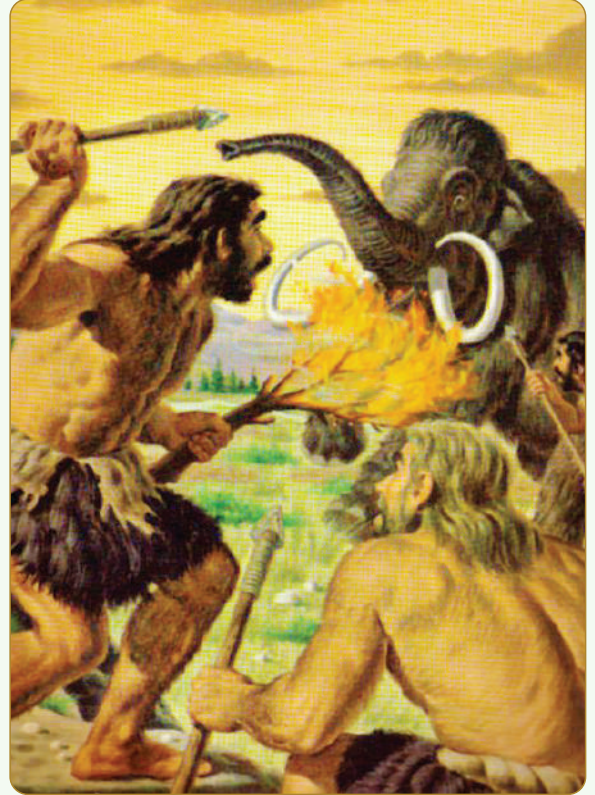

Ulu icma necə yaranırdı?

Qədim insanların həyatında od mühüm rol oynayırdı. Azıx mağarasında 700 min il bundan əvvələ aid ocaq izləri tapılmışdır.

Qədim dövrdə insanların odu necə əldə etməsini və onların oddan hansı məqsədlə istifadə etdiyini xatırlayın. Şəkillərdən istifadə etməklə fikrinizi izah edin.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Ətin odda bişirilməsi yeməyin yaxşı həzm olunmasına və çənənin çeynəmə yükünün azalmasına səbəb olmuşdur.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

1968-ci ildə Azıx mağarasından çənə sümüyünün qalığı tapılmışdır. Tədqiqatçılar qalığı tapılmış ibtidai insanı “Azıxantrop”, yəni “Azıx adamı” adlandırdılar. Bu tapıntı sübut etdi ki, Azərbaycan ən qədim insan yaşayış məskənlərindən biridir.

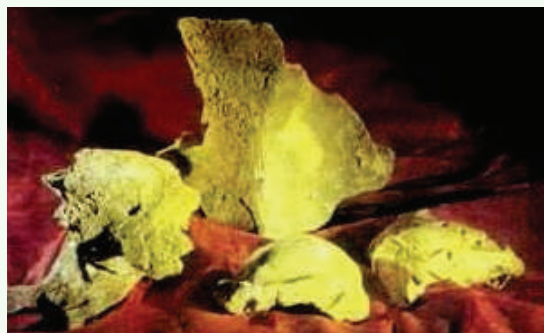
Azıx mağarasındakı ocaqlardan biri daşla hörülmüş dairəvi yaşayış tikintisinin içərisində idi. Ocağın böyürlərinin daşla hörülməsi ocaq qurmağın ilk təcrübəsi sayıla bilər.

Azıxantropun çənə sümüyünün hissəsi

Azıx mağarasında tikinti qalıqları da aşkar edilmişdir. Bu, qədim insanların tikinti vərdislərinin olduğunu göstərir.

Azıx adamları ətraf mühiti dərk etdikcə ibtidai dini təsəvvürlər yaranmış və onlar sadə incəsənətlə məşğul olmuşlar. Mağaradan tapılan ayı kəllələrindən bəzilərinin üzərində müəyyən işarələr cızılmışdır. Bu, sadə dini ayinlərin yaranması ilə bağlıdır.

Azıx mağarasından tapılan ayı kəlləsinin qalıqları

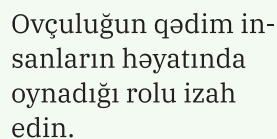

Öyrəndiklərinizə əsasən cümlələri tamamlayın.

- ◆ 1968-ci ildə ibtidai insanın tapılmışdır.
- ◆ Çənə sümüyü aiddir. Bu, dünyada ən qədim tapıntıların
- ◆ Tədqiqatçılar bu ibtidai insanı adlandırmışlar.
- ◆ Bu tapıntı Azərbaycanın sübut edir.

Azıx mağarasında əldə edilən tapıntılar nəyi sübut edir?

Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki Paleolit düşərgələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daşdan olan məmulatlar, insanların birlikdə ovladıkları heyvan və quş sümükləri tapılmışdır. Bu tapıntılar əsasında aşağıdakı məlumatlar əldə edilmişdir:

- həmin dövrdə mövcud olmuş heyvanlar aləmi;
- ibtidai insanların ovçuluqla məşğul olması.

Qədim insanlar ovda

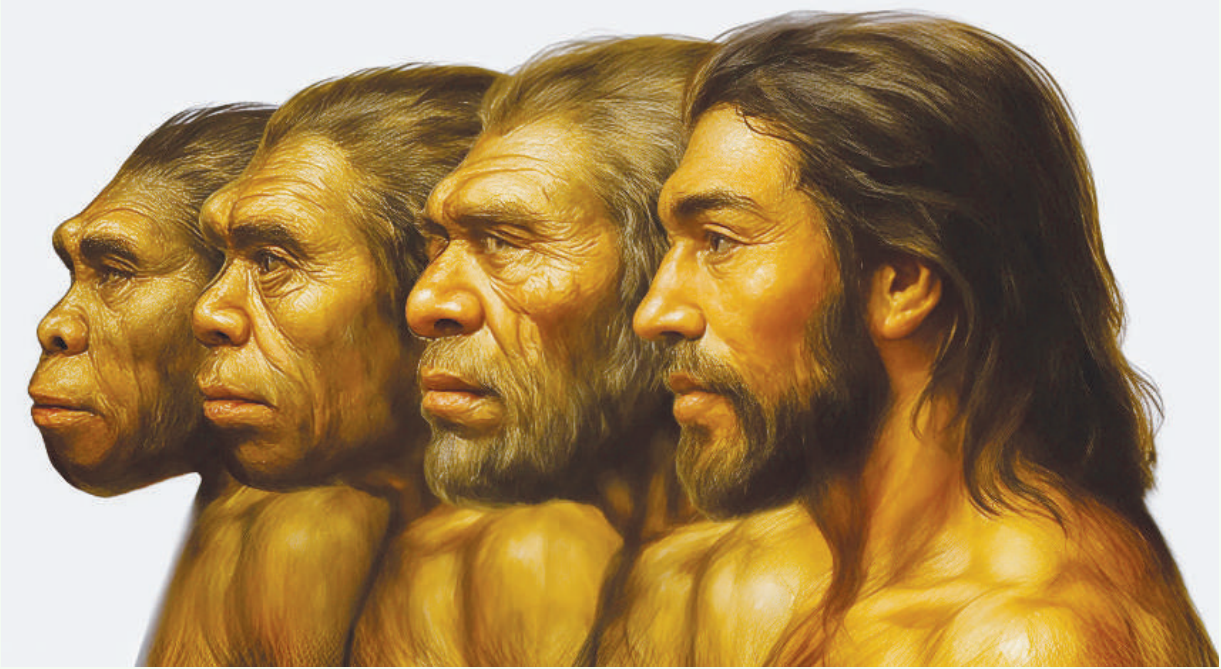
Qədim Daş dövründə tədricən əhalinin sayı artdı və onlar daha geniş əraziyə yayıldılar. İnsanlar indiki Naxçıvan, Qarabağ və Qazax bölgələrində məskunlaşdılar.

Qədim insanların bədən quruluşunda, alətlərin hazırlanmasında, təsərrüfatında və həyat tərzində böyük dəyişikliklər baş verdi.

Qədim insanlar yeni tipli əmək alətləri hazırladılar. Bu onların inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxdı. İlk dəfə olaraq itiuclu alətlər hazırlandı. Bu, qədim insanların həyatında mühüm rol oynadı.

Neandertalların yaşadığı mağara

İnsanın inkişafı

Bu dövrdə fərqli insan tipi olan **neandertallar** da yaşamışdı. Onlar yaşamaq üçün özlərinə açıq yaşayış yerlərində, mağaralarda və komalarda yer hazırlayırdılar. Neandertal yaşayış məskəninə insanın kəllə sümüyü tapılmışdır.

Neandertallar yaşayış tikililərini, əsasən, nəhəng heyvanların sümüklərindən və iri qaya daşlarından düzəldirdilər. Neandertal insanların əsas məşğuliyyəti ovçuluq olmuşdur. Lakin onlar təbiətin hazır nemətlərindən də istifadə etmişlər.

Arxeoloji qazıntılar zamanı neandertalların qəbirləri aşkar olunmuşdur. Deməli, Neandertal insanların dəfn mərasimi olmuş və artıq onlarda bəzi dini görüşlər formalaşmağa başlamışdır.

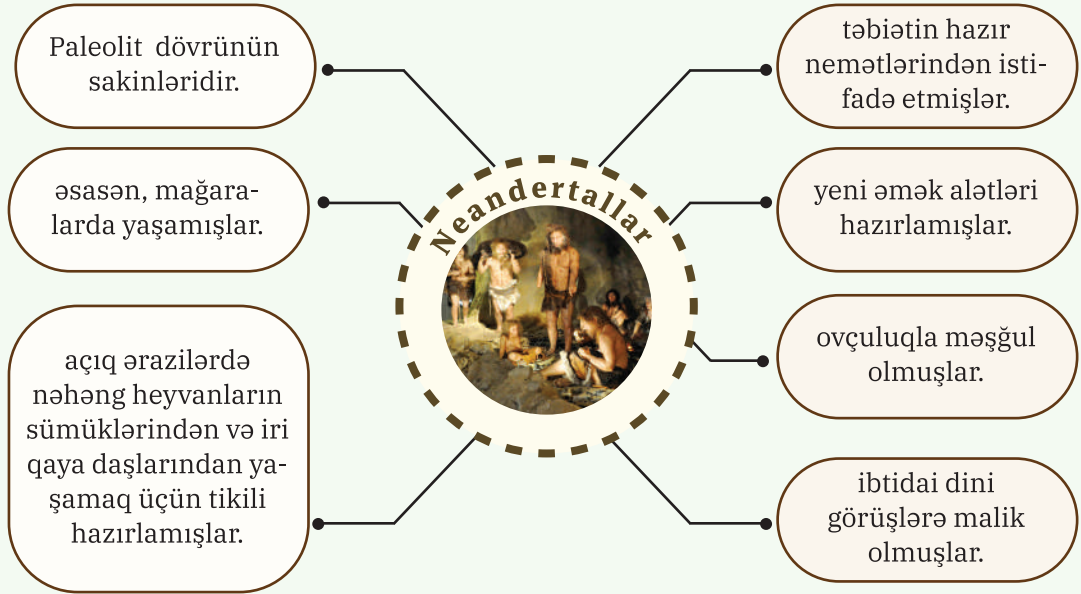
BİLİRSİNİZMİ?

Neandertal Almaniya-da yer adındır.

Neandertal insanların həyat tərzini və məşğuliyyətini izah edin.

İ Neandertal vadisi

Qədim insanlar müəyyən etmişlər ki, çaxmaq daşından istənilən formada əmək alətləri hazırlamaq olur. Azıx düşərgəsində yaşayan insanlar əmək alətlərini çaxmaq daşından hazırlamışlar.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Azərbaycanda Neandertal adamın qalığı – bud sümüyü Urmiya gölü yaxınlığında Tamtama mağarasından aşkar edilmişdir.

Bu tapıntı 40–50 min il əvvələ aiddir və ibtidai insanların Azərbaycan ərazisində ən qədim çağlardan davamlı yaşadığını sübut edir.

Tamtama mağarasından çoxlu maral, öküz, at sümükləri də tapılmışdır.

Məlumata əsasən neandertalların məşğuliyyətini müəyyən edin.

Ağıllı insan

Təxminən, 35 min il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində *ağıllı insan (Homo Sapiens)* yaşamağa başlamışdır.

I Ağıllı insanlar (Homo Sapiens)

İnsan fiziki və əqli cəhətdən daha da inkişaf etdi. Əmək fəaliyyətinin artması, şüur və düşüncənin inkişafı tədricən səsli nitqin yaranmasına səbəb oldu.

Səsli nitq ilk vaxtlar tək-tək sadə səslərdən ibarət idi. Tədricən belə səslərin birləşməsindən sözlər yaranmışdır.

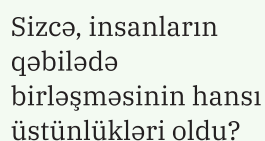

Sizcə, qədim insanlar nədən danışa bilərdilər?

Azıx adamı ilə ağıllı insanı həyat tərzı baxımından müqayisə edin.

	AZIX ADAMI	AĞILLI İNSAN
Fərqli cəhətlər		
Oxşar cəhətlər		

Bu dövrdə ulu icmanı **qəbilə (nəsil) icması** əvəz etdi. Onun əsasını qan qohumu olan insanların birliyi təşkil edirdi. Qadın qəbilənin həyatında mühüm rol oynayırdı. Onlar uşaqların qayğısına qalır, yığıcılıqla məşğul olur, odu qoruyub saxlayır və yemək hazırlayırdılar. Buna görə qəbilədə ana üstün yer tutur, nəsil ana xətti ilə müəyyən olunurdu. Bu, tarixdə **anaxaqanlıq – matriarxat** çağıdır.

Orta Daş dövrü

E.ə. XII minillikdən Azərbaycan ərazisində **Orta Daş dövrü** və ya **Mezolit** adlanan dövr başladı.

Mezolit dövründə yaşayış üçün daha əlverişli iqlim şəraiti var idi. Qəbilə icmasında yaşayan insanlar, əsasən, ovçuluq, yığıcılıq və baliqçılıqla məşğul olurdular. Bu dövrdə insanlar **ox** və **kamanı** ixtira etdilər.

Ox və kamanın ixtira edilməsinin əhəmiyyəti nə idi?

İnsanlar heyvanları əhliləşdirdilər. Onlar ovladıqları heyvanların bala-larını saxlayır, qida ehtiyatını artırmağa nail olurdular. Bu, ibtidai **maldarlığın** əsasını qoydu.

Ət ehtiyatının artması insanların ərzağa olan tələbatlarını qismən ödəyirdi. Toplanan yabanı bitki toxumlarının bir hissəsi ehtiyat üçün saxlanırdı. Yığıcılıqla məşğul olan qadınlar toxumların torpağa düş-dükdən sonra yenidən cücərdiyini görmüşlər. Onlar torpağı sü-müklə, sivri daşla və ağacla yumşaldıb toxumları yerə basdırmışlar. Bu işə ibtidai **əkinçiliyin** meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır.

Beləliklə, **Mezolit dövründə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu**. Əvvəllər təbiətin hazır nemət-lərindən istifadə edən insanlar indi onları özləri istehsal etməyə baş-ladılar. Lakin istehsal təsərrüfatının formalaşması bir qədər sonra – Yeni Daş dövründə başa çatdı.

* **Mezolit** yunan sözü olub, “mezos” (orta) və “litos” (daş) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası “orta daş” deməkdir.

I Mezolit dövrü ovçusu

I Mezolit dövründə həyat

Azərbaycanda Mezolit dövrü əhalisinin yaşayışı, məşğuliyyəti Qobustan abidələri əsasında öyrənilmişdir. Buradan çaxmaq daşı və sümükdən hazırlanmış əmək alətləri tapılmışdır. Həmin dövrdə insanlar çox kiçik ölçülü, müxtəlif həndəsi formalı alətlərdən istifadə etmişlər. Onlar sümükdən biz, ox ucu, balıqçılıqda istifadə olunan alətlər düzəltmişlər.

I Daş alətlər

I Sümük iynələr

I Sümükdən bizlər

I Sümük harpunlar

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Azərbaycanda qədim qayaüstü təsvirlər ilk dəfə Qobustanda 1939-cu ildə arxeoloq İshaq Cəfərzadə tərəfindən qeydə alınmışdır. Buradakı qayaüstü təsvirlərin sayı 6 mindən çoxdur.

Bu təsvirlər ən çox qədim düşərgələrin divarlarında, düşərgənin ətrafındakı daş və qayalarda çəkilmişdir. Onlar döymə, qazma, sürtmə, cizma üsulu və təbii boyalarla çəkilmişdir.

Mezolit dövründə ibtidai incəsənət xeyli inkişaf etmişdi. Qobustan qayalarına bu dövr insanların inanclarını, dini ayinlərini, ov səhnələrini əks etdirən rəsmlər həkk olunmuşdur. Buradakı insan və heyvan rəsmləri böyük məharətlə təsvir edilmişdir.

Qobustanda qayaüstü təsvirlər

Qobustanda Mezolit dövrünə aid qəbirlərdə dəfn edilənlərdən birinin yanına müxtəlif əşyalar qoyulmuşdur.

BİLİRSİNİZMİ?

Qobustan açıq səma altında muzeydir. Qobustan abidəsi 1966-cı ildə Mədəniyyət Nazirliyi nəzdində Qobustan Dövlət Tarixi-Bədii Qoruğu elan edilmişdir. 2007-ci ildə Qobustan abidəsi UNESCO-nun Dünya İrs siyahısına salınmışdır.

Qobustanı nə üçün “Açıq səma altında muzey” adlandırırlar?

Qobustan

Yeni Daş dövrü

* **Neolit** yunan sözü olub, “neos” (yeni) və “litos” (daş) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası “yeni daş” deməkdir.

Azərbaycanda Yeni Daş dövrü e.ə. VIII minillikdən başlamış, e.ə. VI minilliyədək davam etmişdir. Daş dövrünün bu mərhələsi **Neolit*** adlanır.

Neolit dövründə istehsal təsərrüfatı formalaşdı. İnsanların təbiətdən asılılığı xeyli azaldı. Onlar lazım olan məhsulları özləri istehsal edirdilər. Məşğuliyyət sahələri içərisində əkinçilik və maldarlıq əsas yer tuturdu. Oturaq həyat tərzinə keçən əhali əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul olurdu. Azərbaycanda bu sahələrin inkişafı üçün əlverişli şərait var idi.

Əmək alətləri, əsasən, çaxmaq daşı və dəvəgözündən hazırlanırdı. Torpağı toxa ilə yumşaldırdılar.

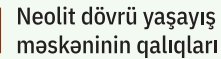
I Neolit dövrü düşərgəsi

Neolit dövründə insanların həyatında hansı inqilabi yeniliklər baş vermişdir?

Neolit dövründə sənət sahələri meydana gəldi. Dulusçuluqla məşğul olanlar saxsı qablar istehsal edirdilər. İnsanlar daş alətləri deşməyi və ci-lalamağı öyrəndilər. Toxuculuq yarandı. Toxucular yundan və bitki lifindən məmulatlar hazırlayırdılar.

İstehsal təsərrüfatının yaranması ilə cəmiyyətin həyatında baş vermiş yeniliklər **“Neolit inqilabı”** adlandırılmışdır.

Heyvanın çənə
sümüyündən
hazırlanmış oraq

hazırlanmış oraq

çaxmaqdaşından kəsici qəlpələr

çənə sümüyü

Bu dövrdə sümükdən əmək alətləri hazırlanmışdır. Ev sənətkarlığında yer şumlamaq üçün hazırlanmış toxalar, tikiş işində istifadə olunan biz və iynələr, qaşovvari bıçaqlar xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Bu dövrdə daş və sümük məmulatlarla yanaşı, metaldan istifadə olunmağa başlandı. Qədim insanlar əmək alətləri hazırlamaq üçün daha davamlı və sərfəli xammal axtarırdılar. Bu xammal isə metal oldu.

İnsanlar misin döyülmə xassəsini icad etdilər. İlk vaxtlar onlar mis külçələrdən soyuq döymə üsulu ilə müxtəlif əşyalar hazırladılar. Zaman keçdikcə bu külçələr əvvəlcə ocaqda qızdırıldı, sonra xüsusi qablarda əridildi. Beləliklə, *ibtidai metalisləmənin əsası qoyuldu*.

38

■ Metalın döyülməsi

Mis əşyalar ilk dəfə Qədim Şərq ölkələrində meydana gəlmişdir. Azərbaycanda Mis-Daş dövrü **e.ə. VI minillikdən** başlamış və **e.ə. IV minilliyin ortalarına** qədər davam etmişdir.

Bu dövrdə əhəlinin sayı xeyli artdı. Oturaq həyat tərzini sürən qəbilələr əkin-biçin alətləri hazırlayı, torpağı toxa ilə yumşaldır, müxtəlif taxıl növləri becərirdilər. Məhsulu yığır, döyür və hazır məhsuldan istifadə edirdilər.

Bu qəbilələrin sürülərində, demək olar ki, bütün əsas ev heyvanları var idi. Mis-Daş dövründə insanların əsas ərzaq mənbəyi əkinçilik və maldarlıq məhsulları idi.

Yaşayış məskənləri üçün, bir qayda olaraq, çay kənarı və kiçik bulaqlara yaxın sahələr seçilirdi. Möhrə və ya çiy kərpicdən hörülən evlər əvvəllər dairəvi, sonralar isə düzbucaqlı planda tikilirdi. Mis-Daş dövründə qazma tipli evlər də mövcud olmuşdur.

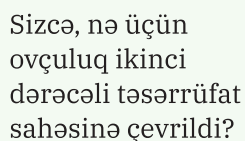
Oturaq həyat tərzini nədir? Oturaq həyat tərzinə nə səbəb oldu?

Nə üçün yaşayış yerləri su kənarında salınırdı?

■ Mis-Daş dövründə həyat tərzini

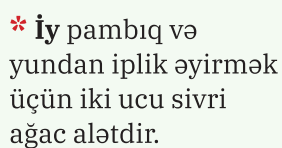
Çox vaxt mənzillər və onlara bitişik anbar-binalar başqa sahələrdən xüsusi divarla ayrılırdı.

I Qayaüstü təsvir

Mis-Daş dövrü əhalisi əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, ev sənətkarlığının müxtəlif sahələri (*dulusçuluq, daşışləmə, toxuculuq və s.*), həmçinin balıqçılıqla məşğul olurdu.

Bu dövrün əhalisi ərzağa olan tələbatının bir qismini ovçuluq və balıqçılıq vasitəsilə təmin edirdi. Lakin bu dövrdən başlayaraq **ovçuluq və balıqçılıq ikinci dərəcəli təsərrüfat sahəsinə çevrildi.**

Mis-Daş dövründə toxuculuq sənəti daha da inkişaf etmişdi. Azərbaycanın bir sıra Mis-Daş abidələrindən tapılmış **iy*** ucları bunu sübut edir. Toxuculuğun inkişafına təkan verən amillərdən biri qoyunçuluğun inkişafı və yun istehsalının artması olmuşdur.

Həmin dövrdə gön-dəri emalı və bununla bağlı sahələrin də inkişaf etməsi nəticəsində aşılarmış dəridən ayaqqabı, paltar və s. hazırlayırdılar.

Sənətkarlığın müxtəlif sahələri içərisində **dulusçuluq** daha çox yayılmışdı. Onun müxtəlif inkişaf mərhələləri olmuşdur. Belə ki Neolit dövründə bəsit və kobud formalı qablar hazırlanırdı.

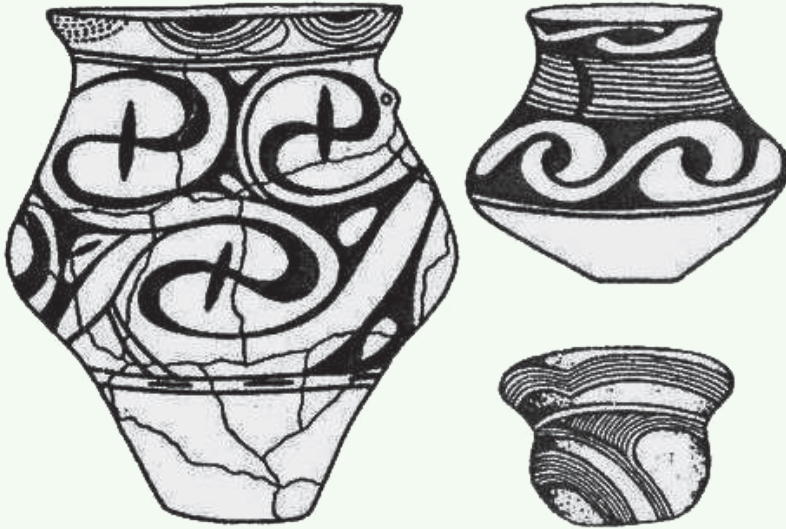
Mis-Daş dövründə saxsı qablar forma və hazırlanmasına görə fərqlənirdi. Yeni qab növləri istehsal olunurdu. Onların davamlılığını artırmaq və keyfiyyətini yüksəltmək üçün yeni texniki üsullardan istifadə edilirdi.

Dulusçuluğun inkişafına səbəb olan amilləri müəyyən edin.

Gön-dəri emalı

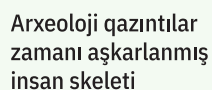
Naxışlı saxsı qablar

Dulusçular qabların davamlılığını təmin etmək məqsədilə gilin tərkibinə xırda doğranmış saman və başqa qatışıqlar əlavə edirdilər. Süfrə üçün istehsal olunan qabların səthi isə xüsusi səliqə ilə hazırlanır, onlara müxtəlif naxışlar da vurulurdu.

Bu dövrün ən mühüm yeniliklərindən biri saxsı qabları bişirmək üçün **kürələrin** meydana gəlməsidir.

Bu dövrün özünəməxsus dəfn mərasimi olmuşdur. Ölülər yaşayış məskənində, evlərin arasında və içərisində basdırılmışdır. Ölülərin üzərinə qan rəmzi sayılan qırmızı boya çəkir, yaxud açıq-qəhvəyi rəngli təbii boya səpirdilər. Qəbirlərdə müxtəlif bəzək əşyaları da tapılmışdır.

42

Mis-Daş dövründə Azərbaycan əhalisi Ön Asiyanın qədim mədəniyyət mərkəzləri ilə əlaqə saxlamışdır. O dövrə aid evlərin quruluşu, tikinti texnikası, həmçinin təsərrüfat və məişətdə işlədilən əşyaların oxşarlığı bu əlaqələrdən xəbər verir.

Mis-Daş dövrünün son mərhələsində metallurgiya sahəsində baş verən dəyişiklik insanların həyatında yeni, daha mütərəqqi mərhələnin – Tunc dövrünün başlanğıcını qoymuşdur.

Xəritədə Paleolit, Mezolit və Neolit dövrləri abidələrinin yerləşdiyi ərazini müəyyən edin.

AZƏRBAYCANDA QƏDİM ABİDƏLƏR

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

- Paleolit dövrünün abidələri
- Mezolit dövrünün abidələri
- ◆ Neolit, Mis-Daş dövrünün abidələri

Tunc dövrü

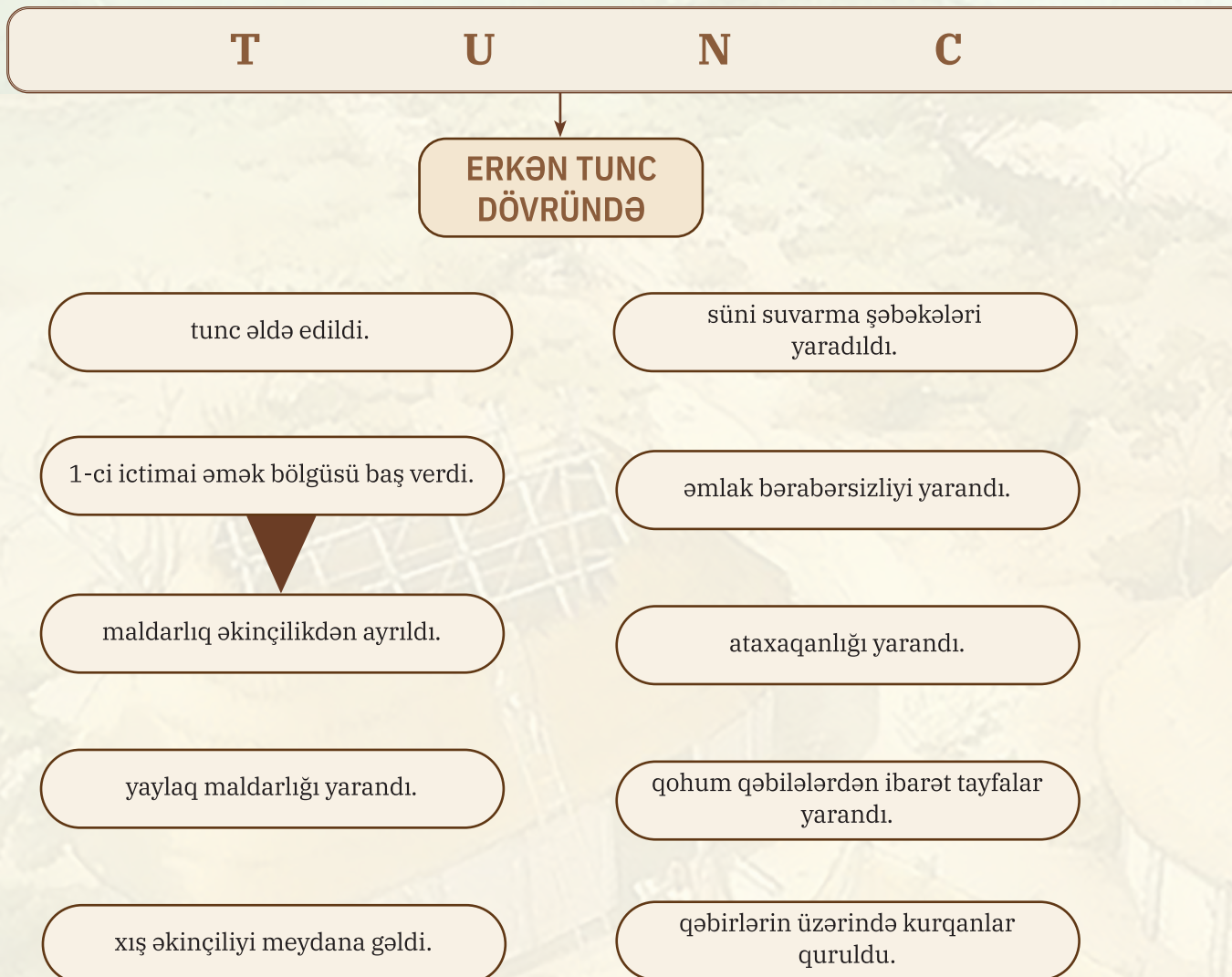
Mis-Daş dövrünün başa çatması ilə Azərbaycanda yeni dövr – Tunc dövrü başladı. Mis yumşaq metal olduğu üçün ondan hazırlanmış alətlər tez sıradan çıxırdı. Onun davamlılığını artırmaq üçün qədim sənətkarlar uzun müddət çıxış yolu axtarmışlar. Nəhayət, qədim ustalar misin tərkibinə müxtəlif metallar qataraq daha bərk metal əldə etdilər. Bu metal *tunc* idi.

Azərbaycanda Tunc dövrü e.ə. IV minilliyin ikinci yarısında başlamış və e.ə. II minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir.

Sxem əsasında danışın.

Əmək alətləri, bəzək və məişət əşyaları tuncdan hazırlandığı üçün bu dövrə Tunc dövrü deyilir.

Tunc dövründə insanların həyatında böyük dəyişikliklər baş verdi. Artıq təsərrüfatda ağır işlərlə kişilər məşğul olurdu. Buna görə də anaxaqaqlığı **ataxaqaqlığı ilə** əvəz olundu.

Yeni təsərrüfat sahələri, əmlak bərabərsizliyi və sosial bərabərsizlik yarandı. Azərbaycanda böyük **tayfalar** və tayfa ittifaqları meydana çıxdı.

I Tunc dövründə həyat tərzi

D Ö V R Ü

ORTA TUNC DÖVRÜNDƏ

bağcılıq, bostançılıq, üzümçülük, şərabçılıq yarandı.

2-ci ictimai əmək bölgüsü baş verdi.

sənətkarlıq müstəqil sahəyə çevrildi.

şəhər mədəniyyəti formalaşdı.

böyük tayfa ittifaqları meydana gəldi.

boyalı qablar mədəniyyəti formalaşdı.

SON TUNC VƏ ERKƏN DƏMİR DÖVRÜNDƏ

3-cü ictimai əmək bölgüsü baş verdi.

tacirlər sənətkarlardan ayrıldı.

dəmirdən alətlər hazırlandı.

Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dağılmağa başladı.

memarlıq inkişaf etdi.

tayfalararası və bölgələrarası mübadilə gücləndi.

siklopik tikililər inşa edildi.

Kür-Araz mədəniyyəti

Azərbaycan ərazisində Tunc dövrü bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Erkən Tunc dövrü **Kür-Araz mədəniyyəti** də adlanır. Bu mədəniyyət Kür-Araz ovalığında formalaşmış və tədricən yayılmışdır.

Bu dövrdə yaşayış məskənləri, əsasən, çay kənarında, təsərrüfat üçün əlverişli sahələrdə, yaxşı mühafizə olunan təbii təpələr üzərində salınırdı. Bəzən yaşayış məskənləri qalın müdafiə divarı ilə əhatə edilirdi.

Erkən Tunc dövründə əhəlinin sayı artmış və yaşayış məskənlərinin ərazisi böyümüşdü. Mis-Daş dövründə olduğu kimi, dairəvi və düzbucaqlı binalar tikilirdi. Lakin binalar həm ölçü, həm də davamlılıq baxımından xeyli fərqlənirdi. Evlərin və təsərrüfat tikililərinin bünövrəsi, əsasən, daşdan, divarı çiy kərpicdən olurdu. Binaların bir qismi çubuqdan hörülüb suvanırdı. Otağı qızdırmaq və yemək hazırlamaq üçün ocaq evin mərkəzində və ya künclərində qurulurdu.

İbadət və dini ayinlərin icrası üçün də xüsusi binalar tikilmişdi.

İbadət evlərinin inşa olunması nəyi sübut edir?

Birinci böyük ictimai əmək bölgüsü

Erkən Tunc dövründə əkinçilik və maldarlığın inkişafında yeni mərhələ başlandı. Toxa əkinçiliyi tədricən **xış əkinçiliyi** ilə əvəz olundu. Xışın öküz-
lərə qoşulması torpağın şumlanmasını asanlaşdırdı. Bu işə məhsuldarlığı
xeyli yüksəltdi. Əkin sahələri genişləndi.

Xış əkinçiliyi cəmiyyətdə hansı dəyişikliyə səbəb oldu?

Yerli əhali yeni bitki növlərini becərmiş, sadə **süni suvarma*** şəbəkələri
yaratmışdı. Sümük və ağacdan düzəldilmiş oraqlarla yanaşı, tuncdan bü-
töv biçin alətləri də hazırlandı. Tunc orağ məhsulun daha tez və itkisiz
toplanmasını asanlaşdırırdı. Taxıl xüsusi quyularda və ya böyük təsərrü-
fat küplərində saxlanırdı.

Əhalinin həyatında əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq da böyük rol oynadı. Yeni
heyvan növləri əhliləşdirildi, təsərrüfatda atdan istifadə olundu. Heyvan-
darlıqda ən mühüm yenilik yarımköçəri və ya **yaylaq maldarlığının** ya-
ranması idi. İnsanların yeni otlaq sahələrinə ehtiyacı vardı. Ona görə də
onlar dağətəyi və dağlıq zonalarda məskunlaşdılar.

I Tunc orağ

*** Süni suvarma**
kənd təsərrüfatı
bitkilərinin tələbatını
ödəmək üçün torpaq-
ların süni sulanma-
sıdır.

I Torpağın əkilməsi

Yaylaq maldarlığının təşəkkülündə atçılıq mühüm rol oynadı. Atndan minik vasitəsi kimi istifadə olunması köç işini asanlaşdırdı. Yaylaq maldarlığı mövsümi xarakter daşıyırdı. Qışda əhali heyvan sürülərini düzənlikdə, qışlaqlarda, yayın əvvəlindən başlayaraq dağlıq zonalarda saxlayırdı.

Heyvandarlıq daha çox qayğı tələb etdiyi üçün əhalinin bir qismi yalnız maldarlıqla məşğul olurdu. Bu, **birinci böyük ictimai əmək** bölgüsünün yaranmasına səbəb oldu. Maldarlar əkinçilərdən ayrıldı.

MALDARLIQ VƏ ƏKİNÇİLİYİN AYRILMA SƏBƏBİ

Maldarlar otlaqlar tapmaq üçün tez-tez yaşayış yerlərini dəyişirdilər.

Ona görə də Azərbaycanda maldarlar yarım-köçəri həyat sürürdülər.

Əkinçilər torpağı şumlayır, əkir və becərirdilər.

Ona görə də əkinçilər oturaq həyat tərzini sürürdülər.

Əkinçilik və maldarlığın bir-birindən ayrılması nə ilə nəticələndi?

Təsərrüfatın iki böyük sahəsi müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoydu.

Maldarlığın sürətlə inkişafı:

- ◆ artıq məhsul istehsalına şərait yaratdı;
- ◆ mübadiləni genişləndirdi;
- ◆ maldar tayfalarının varlanmasına səbəb oldu;
- ◆ maldar tayfalarının daxilində də əmlak bərabərsizliyi artdı;
- ◆ tayfanın var-dövləti tədricən ayrı-ayrı şəxslərin əlində cəmləşdi.

Bu dövrdə tayfanın varlı üzvlərini böyük təntənə ilə dəfn edir, onların şərəfinə kurqanlar ucaldırdılar.

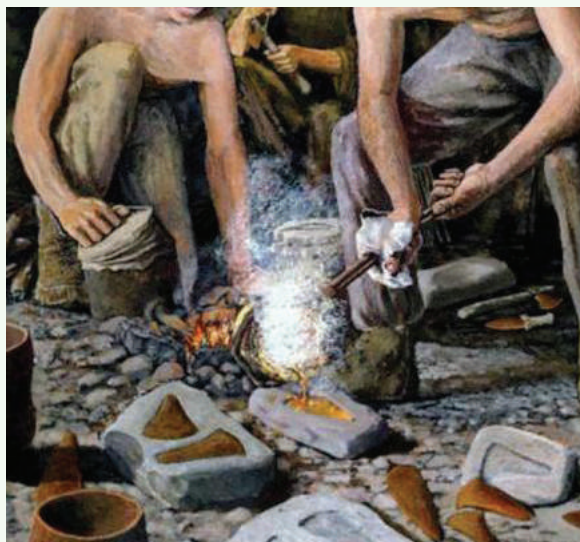
I Kurqan

Var-dövlət əldə etmək, torpaq sahələrini zəbt etmək üçün edilən hücumların qarşısını almaqdan ötrü yaşayış məskənlərinin ətrafına hasar çəkilir, hasarlar möhkəmləndirilirdi. Bu dövrün bir sıra yaşayış məskənləri qalın müdafiə divarları ilə mühafizə olunurdu. Tayfa icmaları öz ərazisini və əhalisini başqalarının təcavüzündən qorumaq qayğısına qalırdı.

Erkən Tunc dövründə əhali sənətkarlığın müxtəlif sahələri, əsasən, dulusçuluqla məşğul olmuşdur. Dulus çarxından istifadə məhsuldarlığı daha da artırmışdı. Saxsı qabları müxtəlif naxışlarla bəzəyirdilər.

Bu dövrdə metalışləmə sənəti də inkişaf etmişdi.

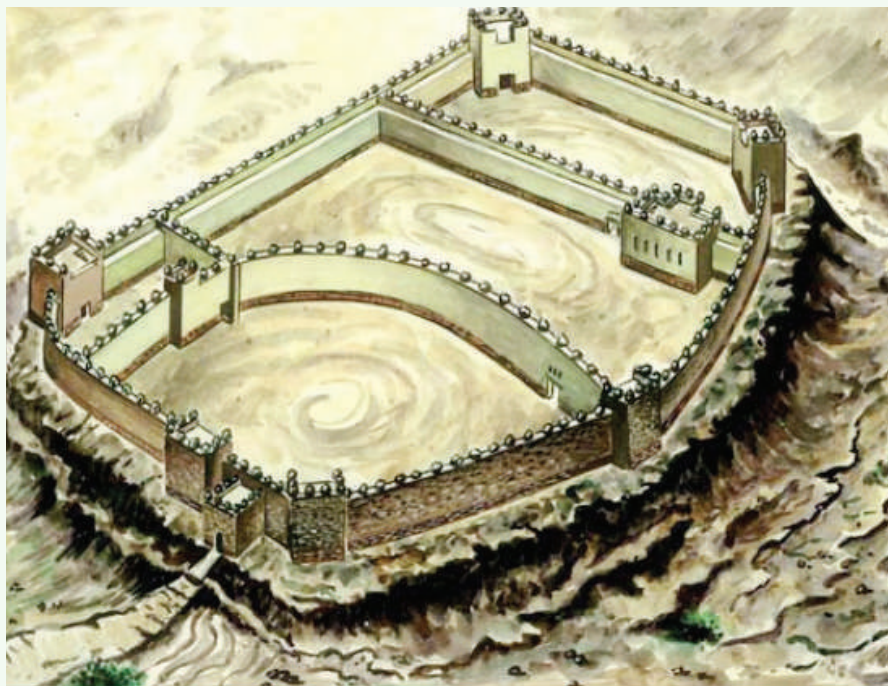
■ Metalışləmə

Orta Tunc dövrü

Bu dövrdə əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sürətlə inkişaf edirdi. Əmlak bərabərsizliyi və sosial bərabərsizlik dərinləşirdi. Yaxın Şərqi mədəniyyət mərkəzləri ilə **mədəni-iqtisadi əlaqələr*** müntəzəm xarakter aldı. Azərbaycanda ilkin **şəhər** mədəniyyəti formalaşdı.

Orta Tunc dövründə yaşayış məskənlərinin sahəsi daha böyük idi. Bəzi yaşayış məskənləri müdafiə divarları ilə əhatə olunmuşdu.

* **Mədəni-iqtisadi əlaqələr** müxtəlif və ya eyni dövlətlərin tərkibində yaşayan xalqlar arasında iqtisadi və mədəni sahələri əhatə edən qarşılıqlı əlaqələrdir.

Şəhər tipli yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsinin səbəbi nə idi?

■ Müdafiə qalası

Orta Tunc dövründə Azərbaycanda əkinçilik və maldarlıq daha da inkişaf etmiş, mal-qaranın sayı əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli artmışdı. Yaylaq maldarlığı daha da inkişaf etmişdi. Yaylaq maldarlığının geniş yayıldığı zonalarda qoyun-quzu aparıcı yer tuturdu.

Maldarlığın inkişafı əhalinin ət və süd məhsullarına tələbatını ödəməklə yanaşı, mübadilə üçün əlavə məhsul əldə olunmasına da şərait yaradırdı. Bu dövrdə atçılıq da inkişaf etmişdi.

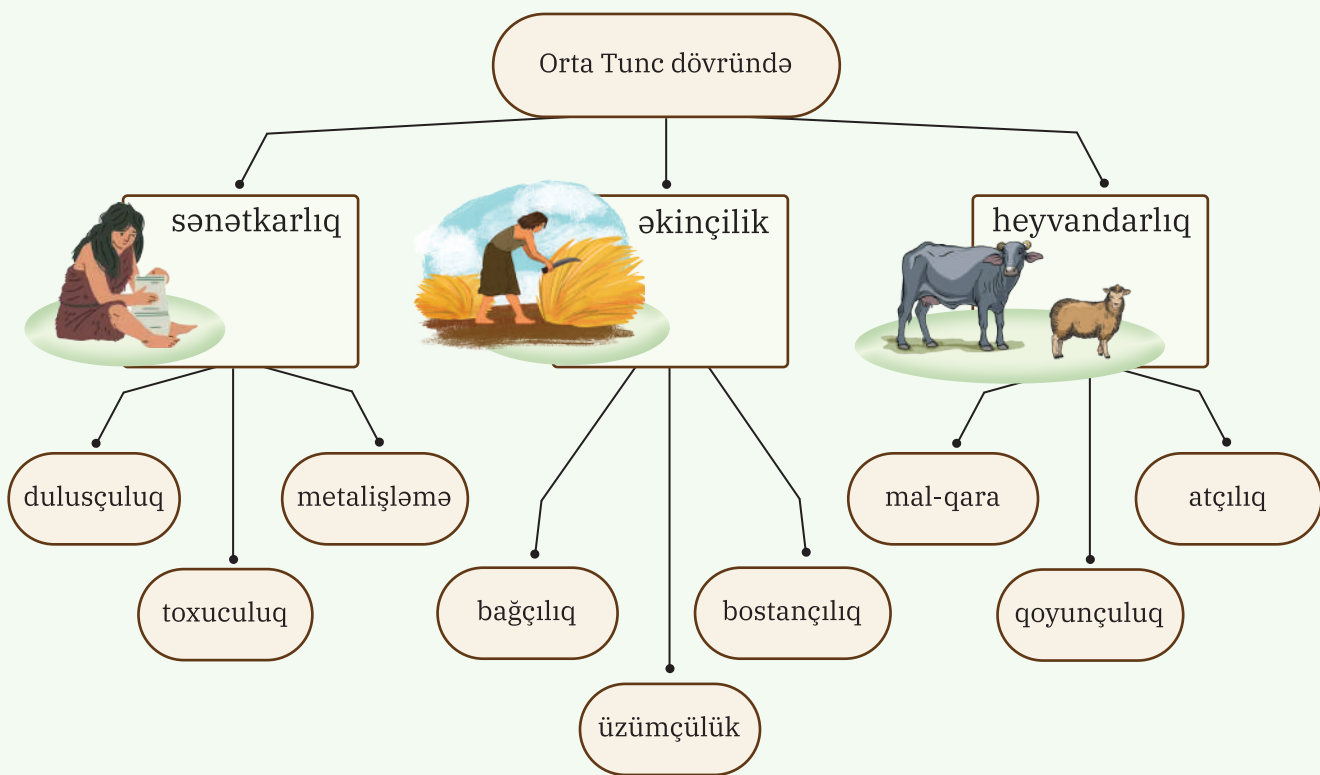

Azərbaycanda Orta Tunc dövründə bağçılıq, bostançılıq və üzümçülük kimi təsərrüfat sahələri yaranmışdı. Əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi, torpağın xışla şumlanması və bu işdə qoşqu heyvanlarından istifadə məhsuldarlığın artmasına səbəb olmuşdu.

Ənənəvi dəmyə əkinçiliyi (*süni suvarmaya ehtiyac olmur*) ilə yanaşı, süni suvarmanın tətbiqi nəticəsində daha çox məhsul toplanırdı.

Taxıl ehtiyatı böyük ölçülü saxsı küplərdə saxlanırdı. Sənətkarlığın yeni sahələri yaranmışdı.

Orta Tunc dövrünə aid saxsı qab

İkinci ictimai əmək bölgüsü

Orta Tunc dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq peşəkar sahəyə çevrildi. O, başqa təsərrüfat sahələrindən ayrılaraq müstəqil inkişaf etməyə başladı. Sənətkarlıq məhsullarına tələbat artdı. Ona görə də sənət sahəsi ilə məşğul olan şəxs başqa işlərdən əl çəkər, bütün diqqətini yalnız öz işinə verirdi.

Cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan **ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü** sənətkarlığın sürətlə inkişafı nəticəsində baş verdi.

Bu dövrdəulusçuluq daha da inkişaf etdi. Dulus çarxından geniş istifadə edilməsi saxsı qablar istehsalında yeni mərhələ açdı.

Dulus çarxının tətbiqi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə və məhsul istehsalının artmasına şərait yaratdı. Dulusçular tayfanın tələbatını ödəməklə yanaşı, mübadilə üçün də məhsul istehsal edirdilər.

Orta Tunc dövrü Azərbaycanda qədim incəsənətin çiçəklənmə mərhələsidir. Saxsı qablar müxtəlif formalarda hazırlanır, bir-birindən quruluşuna və üzərindəki naxışlara görə fərqlənirdi.

Orta Tunc dövrünə aid saxsı qablar

Qabların səthi müxtəlif həndəsi fiqurlar, heyvan və bitkilər aləmini əks etdirən səhnələrlə naxışlanmışdı. Orta Tunc dövründə Azərbaycanda boyalarla rənglənmiş qabların istehsalı geniş yayıldığından bu dövr **“Boyalı qablar mədəniyyəti”** adı ilə də tanınmışdır.

Tədricən təkmilləşən saxsı qablar

Toxuculuq, sümükişləmə, dəriişləmə kimi sənət sahələri də xeyli inkişaf etmişdi. Qoyunçuluğun inkişafı xammal ehtiyatlarını artırdı. Bu isə toxuculuğun inkişafına təkan verdi. Bu dövrdə toxuculuqla əlaqədar əmək alətlərindən və sadə toxuculuq dəzgahından istifadə olunurdu. Toxucu sənətkarlar həm icmanın tələbatını ödəyir, həm də mübadilə üçün məhsul hazırlayırdılar.

Bu dövrdə metallurgiya və metalışləmə sənətinin inkişafında yeni mərhələ başlandı. Metallurgiya sobaları təkmilləşdirildi, metalışləmədə ənənəvi döymə üsulu ilə yanaşı, ərintiləri xüsusi qaliblərə tökməklə müxtəlif məmulatlar hazırlandı. Yerli sənətkarlar tuncdan məişət və əmək alətləri, silahlar, qızıl və gümüşdən müxtəlif bəzək əşyaları hazırladı.

■ Metal alətlər

Orta Tunc dövründə əhali ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul olurdu.

Qayaüstü rəsmlərdə heyvanlar aləmi, məişət və ov səhnələri təsvir olunmuşdu.

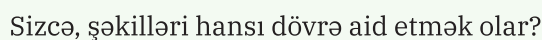
■ Qayaüstü təsvirlər

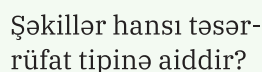
Orta Tunc dövrünün təsərrüfat sahələrinə dair cədvəl qurun.

Məhsuldar qüvvələrin, təsərrüfatın bütün sahələrinin inkişafı ilə cəmiyyətin ictimai və iqtisadi həyatında əsaslı dəyişikliklərə şərait yarandı. Orta Tunc dövründə əmlak və ictimai bərabərsizlik daha da dərinləşdi. Tayfa başçıları və ya tayfanın nüfuzlu üzvlərinin dəfn olunduğu qəbirlər digərlərindən seçilirdi. Dini görüşlər qəbir abidələrinin quruluşunda, dəfn mərasimində, xüsusi ibadət binalarının varlığında əks olunmuşdu.

Azərbaycan tayfaları həm Qafqazın digər bölgələrində yaşayan əhali ilə, həm də Ön Asiyanın qədim mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx əlaqə saxlayır, hazır məhsul, silah, boyalı qab, bəzək əşyaları və xammal mübadilə edirdilər.

- İnsanlar on min il əvvəl daimi olaraq özləri üçün yaşayış yerləri seçdilər və tez bir zamanda "vəzifələr"ini müəyyən etdilər. Müxtəlif peşələr yarandı.
- Davamlı bir şəkildə işləmək yenisini istehsal etmək imkanı verdi.
- Məhsulun artıq olması və təbəqələşmə ictimai bərabərsizliyə səbəb oldu.

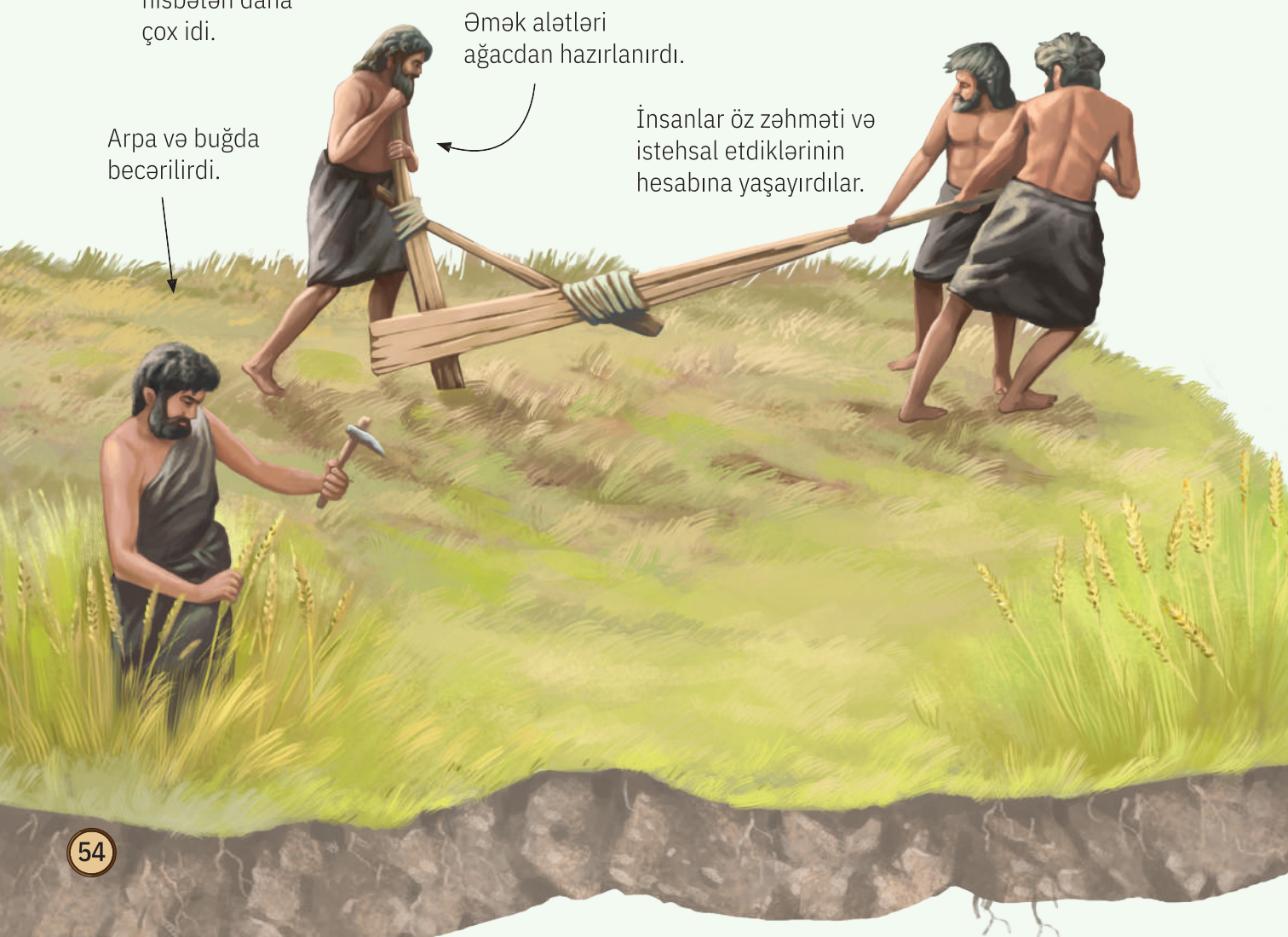

Ərzaq ehtiyatı
Paleolit dövrünə
nisbətən daha
çox idi.

Əmək alətləri
ağacdən hazırlanırdı.

İnsanlar öz zəhməti və istehsal etdiklərinin hesabına yaşayırdılar.

Arpa və buğda
becərilirdi.

Qadınlar ağır fiziki işlə məşğul olmurdular. Onlar yemək bişirir, uşaqlara baxır, geyim tikirdilər.

Toxumları əzərək un əldə edirdilər.

Qoyun yunundan iplik hazırlanırdı.

Metal kəşf edildi və metal işləmənin əsası qoyuldu.

Metal çəkiclə döyülürdü.

Əridilmiş metal qəliblərə tökülür, müxtəlif əşyalar hazırlanırdı.

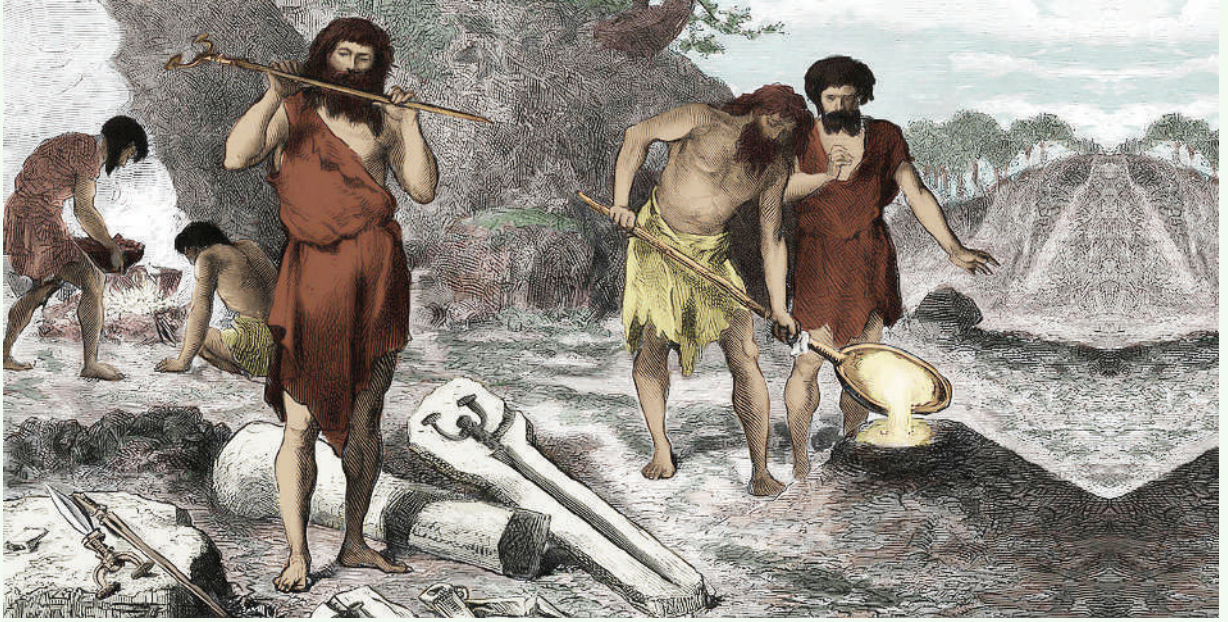

Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü

Son Tunc dövründə Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dağılmağa başladı. Cəmiyyətdə mühüm yeniliklər baş verdi. Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü **e.ə. II minilliyin ikinci yarısından e.ə. I minilliyin** əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Əmək alətlərinin hazırlanması

Dəmir tunca nisbətən daha möhkəm metal olduğu üçün ondan hazırlanan əmək alətləri və silahlar daha keyfiyyətli idi.

Azərbaycanda Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə müdafiə tikililəri, siklopik qalalar inşa edilmişdir.

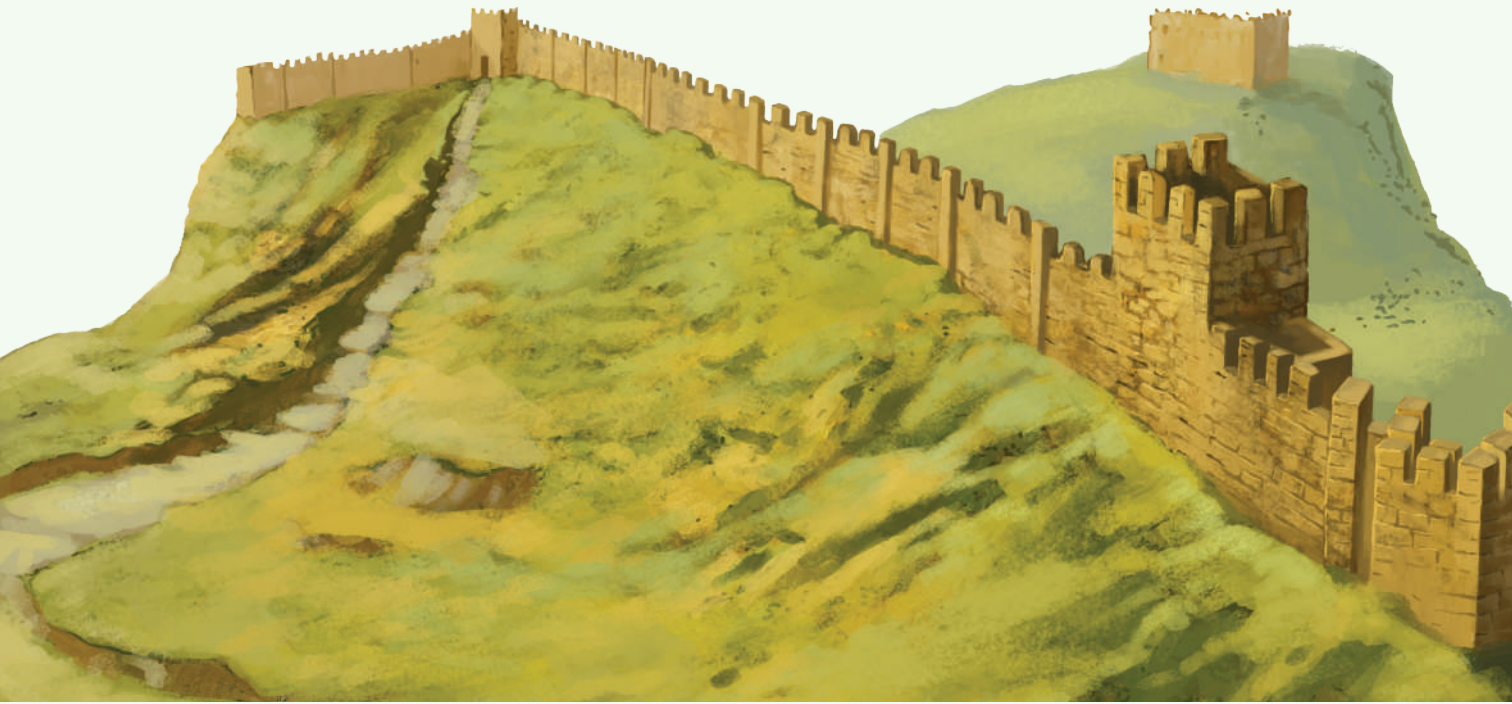
Gədəbəy rayonunda Tunc dövrünə aid siklopik qala

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Siklop (təpəgöz) qədim yunan əsəirlərində qeyri-adi gücə malik varlıqlara deyilirdi. Onların təpəsində yalnız bir göz olduğu üçün belə adlanırdı.

Rəvayətə görə, qədimdə böyük ölçülü daşlardan hörülmüş qalaçaları həmin sikloplar tikmişlər. Buna görə də belə qalalar **siklopik tikililər** adlanır.

I Müdafiə divarı

İbtidai icma quruluşunun sonunda daha davamlı yaşayış və təsərrüfat binaları tikilmişdi. Binaların bünövrəsi çay daşları və ya qaya parçalarından, divarları çiy kərpicdən hörülürdü. Düşmənin basqınlarından qorunmaq üçün yaşayış məskənlərinin ətrafına qalın müdafiə divarları çəkilirdi.

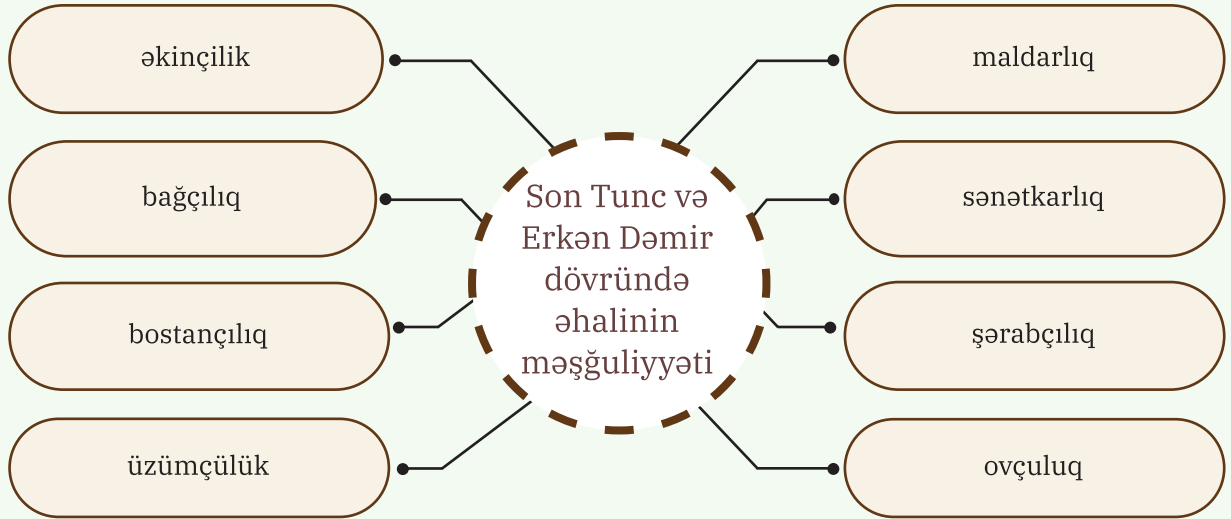

Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə memarlığın inkişafını faktlarla sübut edin.

I Çalxanqalanın (Naxçıvan) qalıqları

Əhali müxtəlif sahələrlə məşğul olurdu.

Əhalinin məşğuliyyətləri içərisində əkinçilik xüsusi yer tuturdu. Müxtəlif növ arpa və buğda becərilirdi. Taxıl tuncdan və dəmirdən hazırlanmış oraqla biçilir, taxta vəllərlə döyülür, dən daşları ilə üyüdülürdü. Ehtiyat taxılı iri küplərdə və quyularda saxlayırdılar.

Əkinçiliyin qədim insanların həyatındakı əhəmiyyətini izah edin.

I Taxta vəl

I Dən daşı

Süni suvarma sayəsində bağçılıq, bostançılıq və üzümçülük inkişaf etmişdi.

Yarımköçmə həyat tərzini nədir?

Yarımköçmə həyat tərzini keçirən əhali, əsasən, maldarlıqla məşğul olurdu. Onlar iri və xırdabuynuzlu heyvanlar saxlayırdılar. Atdan və dəvədən istifadə yaylaq və qışlağa köçməni xeyli asanlaşdırırdı.

Uyğunluğu müəyyənləşdirin.

Tunc dövründə təsərrüfatda istifadə edilən heyvanlar

a

at

b

qoyun

c

dəvə

d

inək

1

Ətindən və
südündən
istifadə olunurdu.

2

Dərisindən və yu-
nundan istifadə
olunurdu.

3

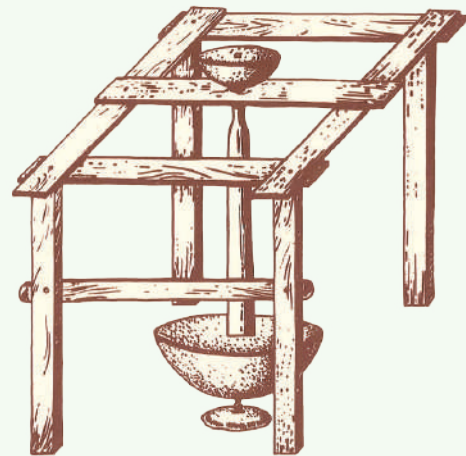
Yükdaşımada
istifadə
olunurdu.

4

Minik vasitəsi
kimi
istifadə olunurdu.

Sənət sahələri içərisində dulusçuluq xüsusi yer tuturdu. Saxsı qabların istehsalında ayaqla hərəkət etdirilən dulus çarxından istifadə olunurdu.

Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə təsərrüfat sahələrinin sürətli inkişafı ilə bağlı tayfalararası və bölgələrarası mübadilə daha da gücləndi. Mədar tayfalar alış-veriş işlərində fəal vasitəçi idilər. Bu dövrdə alış-veriş mal-qara, metal əşyalar və metal parçaları ilə aparılırdı. Təsərrüfatın və mübadilənin güclü inkişafı ***üçüncü əmək bölgüsünə: tacirlərin sənətkarlardan ayrılmasına*** səbəb oldu.

**Ayaqla hərəkət etdirilən
dulus çarxı**

Tayfa başçısının hakimiyyəti qüvvətləndi, dini və hərbi rəhbərlik onların əlində cəmləşdi. Belə tayfa başçılarının dəfnindən sonra onların məzarları üzərində kurqanlar ucaldılırdı. Bəzən tayfa başçısının arvadını və qulluqçularını onunla birlikdə dəfn edirdilər. Bu dövrün insanları səma cisimlərinə, suya, meşəyə, ayrı-ayrı heyvanlara sitayiş edirdilər.

Azərbaycan tayfaları Qafqaz, həmçinin Yaxın Şərqi qabaqcıl mədəniyyət mərkəzləri ilə əlaqə saxlayırdı. Hazır məhsullar, metal, mal-qara, at və dəvə mübadilə vasitəsi idi.

Azərbaycan hələ qədim dövrlərdən zəngin filiz yataqları, seçmə at cinsləri, saysız-hesabsız heyvan sürüləri ilə şöhrət qazanmışdır.

Cədvəli tamamlayın.

İCTİMAİ ƏMƏK BÖLGÜLƏRİ		
BİRİNCİ	İKİNCİ	ÜÇÜNCÜ
...	...	...

İbtidai icma quruluşunun dağılması

Son Tunc və İlk Dəmir dövründə sosial və əmlak bərabərsizliyi yüksək həddə çatdı. Yeni tayfa ittifaqları meydana gəldi. Onlara nüfuzlu tayfa başçıları rəhbərlik edirdi.

Tayfanın daxilində güclü təbəqələşmə gedir, var-dövlət ayrı-ayrı ailələrin əlində cəmləşirdi. Varlı ailələr icmanın daha münbit torpaq və otlaq sahələrini, mal-qaranı, at ilxılarını mənimsəyirdi.

Ayrı-ayrı şəxslərin varlanması, yeni təsərrüfat sahələrinin yaranması və inkişafı işçi qüvvəsi tələb edirdi. Bu işçi qüvvəsini təşkil edənlər var-yox-dan çıxmış icma üzvləri və qullar idi. Tayfalararası toqquşmalar zamanı əsir düşənlər qul halına salınırdı.

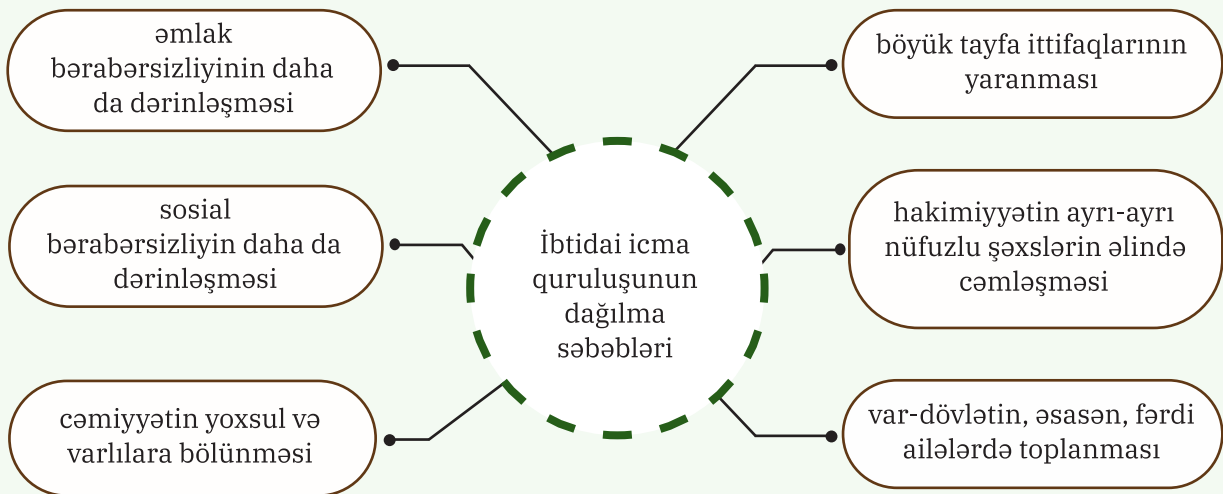
Qulların işlədilməsi

Tayfa başçıları, varlı əyanlar və onların ailə üzvləri üçün nəhəng kurqanlar ucaldılırdı. Burada tayfa başçıları ailə üzvləri, qulları və bəzən də atları ilə birlikdə dəfn olunurdu. Belə qəbirlərə çoxlu bəzək əşyaları, silahlar və əmək alətləri qoyulurdu.

■ Kurqanın iç görünüşü

Xarici hücumlar, öz varını qorumaq qayğısı bəzi tayfaları daha təhlükəsiz yerlərə çəkilməyə, yaşayış yerləri ətrafında davamlı müdafiə divarı tikməyə məcbur edirdi. Bütün bunlar ibtidai icma quruluşunun dağılmasına səbəb oldu.

İlk tayfa birlikləri

Azərbaycan ərazisində ictimai və iqtisadi dəyişikliklər hər yerdə eyni vaxtda olmamışdır. Ölkənin cənubu İkiçayarasının (Mesopotamiya) quldar cəmiyyətləri ilə yaxın olmuşdur. Burada baş verən yeniliklər Azərbaycanın cənub hissəsinə də təsir göstərmişdir.

E.ə. III–II minilliklərdə Azərbaycanda yaşayan tayfaların təsərrüfatında əkinçilik və maldarlıq mühüm yer tutmuşdur. Onlar arpa, buğda əkib-becərmiş, qoyun, keçi, at saxlamışlar. Heyvanların sayı artdıqca geniş otlaq sahələrinə ehtiyac yaranmış, dağlıq və dağətəyi ərazilər maldar tayfalar tərəfindən tutulmuşdu.

Tayfa ittifaqlarının yaradılmasını hansı amillər zəruri edirdi?

Əkinçi tayfalar məhsuldar çay vadilərində məskunlaşmışdı. Tayfalar arasında yeni otlaq sahələri uğrunda mübarizə gedirdi. Güclü tayfalar nisbətən zəiflərin üzərinə hücum edir, onların sərvətlərini ələ keçirirdi. Eyni kökdən olan zəif tayfalar daha güclülərin ətrafında birləşərək böyük tayfa ittifaqları yaradırdı.

Özünü
yoxlayın

| Tayfada həyat təzi

E.ə. III–II minilliklərdə Azərbaycanın cənubunda, Urmiya gölü ətrafında **Lullubi, Kuti, Su** və **Turukki** tayfaları yaşamışdır. Bu tayfaların qonşu İkiçayarası əhalisi ilə sıx mədəni-iqtisadi əlaqələri olmuşdur.

Bu dövrdə Azərbaycanın şimal ərəziləri yazılı mənbələrdən kənarda qalmışdır. Buna görə də burada yaşayan qədim tayfalar və tayfa birlikləri haqqında məlumatlar yox dərəcəsinədir.

İ Azərbaycanın cənubu – qədim tarixin izləri

Verilmiş şəkillərə əsasən Azərbaycanın qədim tayfalarının təsərrüfat həyatı haqqında fikir yürüdün.

Erkən dövlətlər

Erkən dövlətlər, Aratta, Kutı, Lullubi

Aratta

* **Erkən dövlət**
dövlətin
yaranmasının ilk
mərhələsidir.

E.ə. III minilliyin birinci yarısında Azərbaycanın cənubunda, Urmiya gölünün cənub-şərqində **Aratta** erkən dövləti* mövcud idi. Onun ərazisi Urmiya gölündən cənubdakı torpaqları əhatə edirdi. Şumer mixi yazılı mətnlərində Aratta “bəhrəli dağları olan varlı ölkə” adlanırdı.

BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR

Arattanın İkiçayarasının Şumer şəhər-dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri olmuşdur.

“En-Merkar və Aratta hökmdarı” dastanında bu barədə məlumat vardır. Dastana görə, Uruk ilə Aratta gah düşmənçilik, gah da dostluq edirdilər.

En-Merkar Şumerin Uruk şəhər-dövlətinin hökmdarı olmuşdu. Həm En-Merkar, həm də Aratta hökmdarı bir-birlərini tabe etmək üçün tədbirlər görürdü.

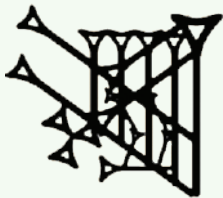
Aratta hökmdarı Şumerə tabe olmaq istəmədiyi üçün qasidə belə cavab verir:

“Mən ali kahinəm, təmiz əl (yəni İnanna) tərəfindən təyin olunmuşam... xoşsifət İnanna, həqiqətən, mənə Arattaya, saf ənənələr ölkəsinə gətirdi, mənə sanki böyük darvaza kimi dağlarda onun önündə qoydu. Məgər Aratta Uruka tabe ola bilərmə? Aratta Uruka boyun əyməyəcəkdir!”

“En-Merkar və Aratta hökmdarı”
dastanından fraqment

Aratta hökmdarının Uruka verdiyi cavab nəyi sübut edir?

Aratta adının şumerçə
yazılışı

Qonşu tayfalar Uruk şəhərini mühasirə edən zaman En-Merkar hərbi yardım almaq üçün Aratta hökmdarına müraciət edir.

Uruk şəhərində məbəd tikintisi zamanı şumerlərə inşaat materialları, qiymətli metal və daşlar lazım idi. En-Merkar bu materialların Arattadan gətirilməsini istəyirdi. O, Aratta hökmdarı ilə yazışmalar aparmış, qasidlər göndərmiş və hətta bu ölkəyə səfər etmişdir.

Şumerlər yürüşdə

Arattadan İkiçayarasına qızıl, gümüş, lacivərd daşı və tikinti materialları gətirilirdi. Aratta İkiçayarası ilə mal mübadiləsi edirdi. Mübadilə nəticəsində Şumerdən Arattaya, əsasən, taxıl və meyvə gətirilirdi.

Arattanın Şumer ilə iqtisadi əlaqələr saxlaması hansı zərurətdən irəli gəlirdi?

Lacivərd daşı

Aratta əhalisi müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olurdu. Burada mahir ustalar vardı. Onlar məbəd və saray tikir, divarlarına qiymətli metal və daşlardan, xüsusilə lacivərddən bəzək və naxış vururdular. Ustalar qiymətli metal və daşlardan zərgərlik və digər bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Aratta ustaları Şumerdə məbəd tikintilərində də iştirak edirdilər.

Bəzək əşyaları

Arattada mühüm məsələlərin müzakirə əsasında həll olunması nəyi göstərir?

Aratta əhalisinin həyatında əkinçilik mühüm yer tuturdu. Burada dəmyə əkinçiliyi geniş yayılmışdı. Əkin sahələrinin məhsuldar olması isə yağışdan asılı idi. Mövsüm quraqlıq keçəndə Şumerlə taxıl mübadiləsi genişlənirdi.

Aratta şəhər-dövlət idi. Paytaxtı Aratta şəhəri idi. Bu şəhərin ətrafı düşmən hücumundan qorunmaq üçün qala divarları ilə əhatə olunmuş, mərkəzində isə ölkəni idarə edən hökmdarın sarayı yerləşirdi. Hökmdarın yanında **Ağsaqqallar şurası** fəaliyyət göstərirdi. Mühüm məsələlər burada müzakirə edilir və qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul olunurdu.

HÖKMDAR

AĞSAQQALLAR ŞURASI

| Hakimiyyət piramidası

Arattada çoxtanrılıq mövcud olmuşdur. Burada Şumerin bərəkət və məhəbbət ilahəsi hesab edilən **İnannaya** ibadət geniş yayılmışdı.

| İlahə İnannanın təsviri

Lullubi

E.ə. III minilliyin ikinci yarısında İkiçayarasında mövcud olan Şumer şəhər-dövlətləri süquta uğradı. İkiçayarası Akkad dövlətinin hakimiyyəti altında birləşdirildi. Urmiya gölünün cənubunda, keçmiş Arattanın qərb torpaqlarında Lullubi tayfalarının ittifaqı yarandı. Lullubi tayfa ittifaqına **su və turukki** tayfaları daxil idi.

E.ə. III minilliyin II yarısında Urmiya gölünün cənubunda Lullubi erkən dövləti yarandı. Onun ərazisi şimalda Urmiya gölündən cənubda Diyala çayınadək çatırdı.

Lullubi hökmdarının təsviri

Akkad hökmdarının təsviri

E.ə. III minilliyin II yarısında Akkad hökmdarları Lullubi ölkəsinə işğalçı yürüşlər etdilər. Lullubilər öz ölkələrini Akkad işğalından qorumaq üçün uzun müddət mübarizə apardılar.

| Anubanini

| Akkad hökmdarının təsviri

| Akkad hökmdarının qələbələri əks olunmuş daş lövhə

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

“Anubanini, qüdrətli hökmdar, Lullubi hökmdarı, öz təsvirini və İştər ilahəsinin təsvirini Batır dağında qoydurdu”...

Anubanininin qayaüstü kitabəsindən

Lullubi hökmdarı **“padşahlar padşahı”** adlandırılırdı. Hökmdar **Anubanininin** dövründə bu dövlətin qüdrəti daha da artdı. Anubanininin hərbi uğurları iri qaya parçası üzərinə mixi yazı ilə həkk olunmuşdu.

Lullubilər digər qədim Azərbaycan tayfaları kimi İkiçayarası ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlayırdılar. Əsasən, dağlıq ərazilərdə yaşayan lullubilər İkiçayarası ilə mal mübadiləsi edir və mal-qaranı taxıla dəyişirdilər.

Lullubilər İkiçayarasında meydana gəlmiş mixi yazı sistemi ilə tanış idilər. Burada ölkənin siyasi və mədəni sahədə uğurlarını təbliğ edən mirzələr, həmçinin ictimai, dini və mədəni abidələr inşa edən ustalar vardı. Lullubilər səma, ay, günəş, bərəkət və məhəbbət tanrılarına sitayiş edirdilər.

Anubanininin qayaüstü kitabəsi hansı sənət sahələrinin inkişafından xəbər verir?

| Anubanininin qayaüstü kitabəsi

Kuti

E.ə. III minillikdə Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb hissəsində Kuti (Quti) tayfa birləşmələri mövcud idi. Həmin minilliyin II yarısında kutilər erkən dövlət yaratdılar. Onlar Şumer şəhər-dövlətləri ilə mütəfiq münasibətləri saxlayırdılar. Lakin Akkad hökmdarlarının işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxırdılar.

Akkad dövləti Urmiya gölü hövzəsində yaşayan tayfalarə hücum edirdi. İşğala məruz qalan bu tayfalar hərbi ittifaq yaratdı və Akkad ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. Akkad hökmdarı şumerlərin dini mərkəzi olan şəhərə ordu göndərərək buradakı məbədi dağıtmaq istəyirdi. Kuti hərbi dəstələri bu şəhərin köməyinə gəldi. Beləliklə, Akkad hökmdarının niyyəti baş tutmadı.

Burada Kuti hökmdarının şərəfinə mixi yazılı abidə qoyulmuş və orada o, **“qüdrətli, Kutium və dünyanın dörd səmtinin hökmdarı”** adlandırılmışdı.

Bundan sonra kutilərin İkiçayarasına müdaxiləsi daha da gücləndi. Akkad dövlətinin zəifləməsindən və İkiçayarasında baş vermiş daxili çəkişmələrdən istifadə edən kutilər buranı ələ keçirdi. Kutilərin İkiçayarasında, təxminən, 100 illik hakimiyyəti zamanı onlara qarşı çıxan olmadı.

Kuti hökmdarına aid abidə

Sizcə, Akkad hökmdarı niyə Şumer məbədini dağıtmaq istəyirdi?

Kutilərin hücumu

* **Canışın** mərkəzi hakimiyyət tərəfindən əyalətlərin idarə edilməsi üçün təyin edilən məmurdur.

Kutilər İkiçayarasında mövcud olan idarə sistemini dəyişmədilər. Ölkəni **canışınlar*** vasitəsilə idarə edirdilər. Kutilərə tabe olan Şumer şəhər hakimləri müstəqil daxili siyasət yürüdükdülər.

İkiçayarasının Şumer şəhərlərində Kuti hökmdarlarının şərəfinə yazılar tərtib edirdilər.

Kutilərin İkiçayarasına müdaxilə etməsinə şərait yaradan amillər hansılardır?

Cədvəli tamamlayın.

KUTİLƏRİN İKİÇAYARASINDAKİ FƏALİYYƏTİ	
SİYASİ	MƏDƏNİ

* **Üsyan** hər hansı ictimai qrupun hakimiyyətə və ya dövlətə qarşı açıq silahlı çıxışıdır.

Sonuncu Kuti hökmdarının İkiçayarasında hakimiyyəti cəmi 40 gün sürdü. Uruk şəhərində ona qarşı **üsyan*** baş verdi. Bununla da kutilərin İkiçayarasında hakimiyyəti sona çatdı.

I Kutilərə qarşı üsyan

E.ə. III minilliyin sonlarında Kuti və Lullubi erkən dövlətləri süquta uğrayaraq xırda vilayətlərə parçalandı.

Turukki və Su tayfa ittifaqları

E.ə. II minilliyin əvvəllərində Urmiya gölü hövzəsində yaşayan Turukki və Su tayfaları siyasi fəaliyyətə başladı. Onlar əvvəlki dövrlərdə Aratta, sonra isə Kutı və Lullubi erkən dövlətlərinin tərkibinə daxil idi. Bu dövlət qurumları süquta uğradıqdan sonra Turukki və Su tayfaları müstəqil surətdə İkiçayarası hadisələrinə qarışmağa başladı. Turukkilərin hücumları İkiçayarasının şimalında yaranmış Aşşur (Assuriya) dövlətinin sərhədlərində təhlükə yaradırdı.

I Aşşur hökmdarı

Aşşur hökmdarı turukkilərə qarşı hərbi yürüş təşkil edir, lakin bu tayfaların müdaxiləsinin qarşısını ala bilmirdi.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Turukkilər aşıurların nəzarəti altında olan Şuşarra vilayətində yerləşdilər. Şuşarra inzibati və hərbi mərkəz idi, qədim Azərbaycana qonşu olan torpaqları təşkil edirdi. Turukkilər bu əraziyə iddia edirdilər. Yerli əhali də turukkilərin hakimiyyətinə meyil göstərirdi.

Bu dövrün hadisələri göstərir ki, turukki, su, kuti və lullubilərin yeni tayfa birliyi meydana çıxmışdı. Onlar Şuşarra uğrunda Aşşur ilə gah mübarizə aparır, gah da münaqişələri sülh yolu ilə həll edirdilər. Bu ardı-arası kəsilməyən hücumlar nəticəsində Aşşur dövləti zəiflədi.

E.ə. II minilliyin sonlarında Aşşurun qüdrəti yenidən artdı. Kutı, Lullubi, Turukki və Su tayfaları Aşşurun işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxır, müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar. Xırda vilayət hakimləri Aşşura qarşı müqavimət göstərməkdə çətinlik çəkirdilər. Tez-tez baş verən hücumlar qədim Azərbaycan tayfalarının yenidən dövlət halında birləşməsinə zəruri etdi.

E.ə. II minilliyin sonlarında Azərbaycan tayfalarının Aşşura qarşı müqavimətini çətinləşdirən əsas səbəb nə idi?

Manna dövləti

 Zamua vilayəti, İzirtu, İranzu, Ahşeri, qızıl cam, heroqlif

Dövlətin yaranması

Sizcə, yadelli basqın-
larının qarşısını
uğurla almaq üçün
nələr lazımdır?

Erkən dövlətlər zəifləyib süqut etdikdən sonra Urmiya gölü hövzəsində çoxsaylı xırda vilayətlər meydana gəldi. Hər vilayətin öz başçısı, öz mərkəzi – şəhər-qalası vardı. Onların içərisində ən güclüsü Zamua idi. Urmiya gölünün cənub hissəsində yerləşən bu vilayətdə əvvəllər lullu-bilər məskunlaşmışdı.

Vahid və güclü **dövlət*** olmadığı üçün bu ərazilərə qonşu dövlətlər ardıcıl hücum edirdi. Hücumlar e.ə. IX yüzillikdə daha da gücləndi. Urmiya gölü hövzəsi Şərqi qüdrətli dövlətləri Aşşur və Urartu arasında mübarizə meydanına çevrildi. Dağıdıcı basqınların nəticələri isə kədərli idi: əhalinin sərvətləri talan edilir, minlərlə insan əsir aparılırdı. Artıq vilayətlərin birləşməsi, yadellilərə qarşı birgə mübarizəsi zərurətə çevrilmişdi.

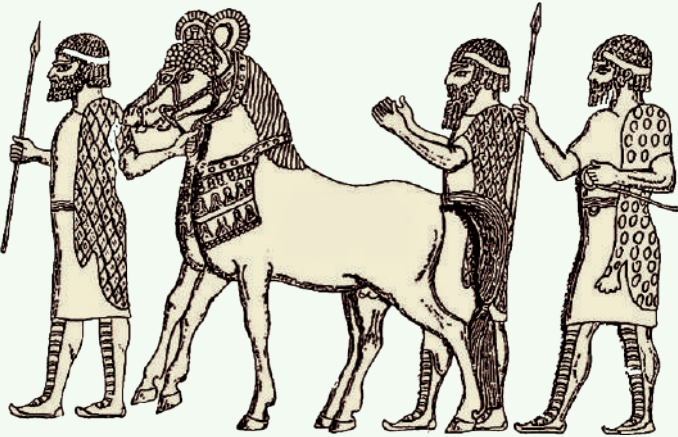
*** Dövlət** müəyyən bir ərazidə yaşayan əhalini qanunlara əsaslanaraq idarə edən siyasi təşkilatdır.

I Aşşurlar tərəfindən əsir alınanlar

Birləşmə prosesində Zamua hakimləri mühüm rol oynadılar. Vilayətlər ya könüllü, ya da zor gücünə birləşdirilirdi. Nəticədə **e.ə. IX yüzillikdə Manna dövləti** meydana gəldi. *Mannanın adı ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə buraya yürüş etmiş Aşşur hökmdarının kitabəsində çəkilir.* Kitabədən məlum olur ki, hökmdar Zamua ərazisində "Munna" (Manna) adlı tayfa ilə rastlaşmışdı.

Manna adı mənşəcə yerli idi. Bu ad əvvəlcə Urmiyaboyu tayfalardan birinə məxsus olmuş, sonra mannalıların birləşdirdiyi torpaqların hamısına yayılmışdı.

I Mannalılar

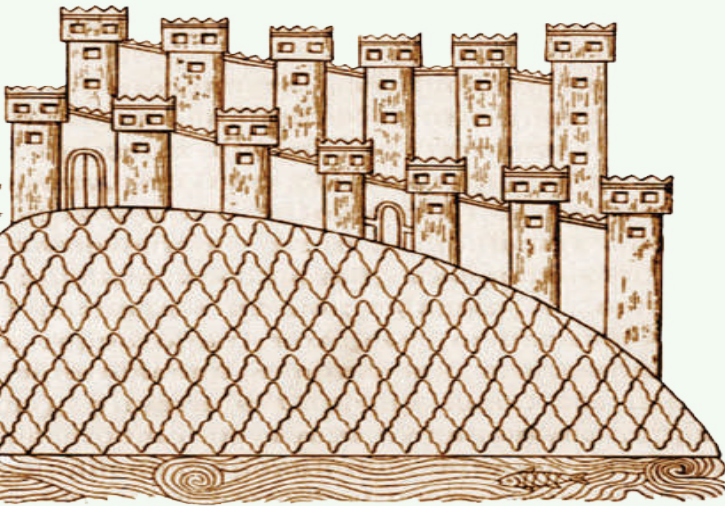
Dövlətin ərazisi və siyasi quruluşu

Manna dövlətinin ərazisi indiki Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Şimalda Araz çayı dövləti qoruyan təbii maneə rolunu oynayır. Cənub-şərq istiqamətində Midiya ilə qonşu idi. Manna qərb tərəfdən Aşşur, şimal-qərbdən isə Urartu dövlətləri ilə həmsərhəd idi. Dövlətin paytaxtı **İzirtu** şəhəri olmuşdur.

Manna Azərbaycan torpaqlarında meydana gələn quldar dövlət idi. Bütün hakimiyyət hökmdarın əlində cəmləşmişdi. Hökmdar yanında **Ağsaqqallar Şurası** fəaliyyət göstərirdi. Ağsaqqallar hökmdara məsləhətlər ver-sələr də, son qərarı hökmdar özü qəbul edirdi. Hökmdar İrənzudan baş-layaraq hakimiyyət irsən – atadan oğula keçməyə başladı. Beləliklə, **Manna idarəetmə üsuluna görə monarxiya* oldu.**

* **Monarxiya** tək hakimiyyətlilikdir. Ali hakimiyyətin hökmdarın əlində cəmləşdiyi dövlət idarəetmə formasıdır.

I Manna qalası

Manna əhalisi e.ə. III–II minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində yaşamış Kuti, Lullubi, Su, Turukki və s. tayfaların varisləri idi. Təsadüfi deyil ki, e.ə. VIII yüzilliyə aid Aşşur kitabələrində “Kuti ölkəsi”, “Lullubi ölkəsi” kimi ifadələr hələ də qalmaqda idi.

Qonşu dövlətlərlə münasibətlər

Manna dövləti **e.ə. IX yüzillikdə** yaransa da, hələ o zamanlar bütün vilayətləri əhatə etmirdi. Ölkə daxilində vəziyyət gərgin idi. Bəzi vilayətlərin hakimləri müstəqil fəaliyyət göstərir, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmurdular. Bu isə Mannanın işğalçılara qarşı müqavimət gücünü zəiflədirdi.

* **Mərkəzləşdirilmiş dövlət** əyalətlərin birbaşa mərkəzi hakimiyyətin təyin etdiyi məmurlar tərəfindən idarə edilməsidir.

Amansız və dağıdıcı yadelli yürüşləri birləşmə prosesini sürətləndirdi. Mannanın mərkəzləşmiş dövlətə çevrilməsi hökmdar **İranzunun (e.ə. 740–719)** dövründə baş tutdu.

Müdrək hökmdar diqqətini, ilk növbədə, dövlətin daxili işlərinə yönəltdi. Vilayət başçıları idarəçilikdən uzaqlaşdırıldı. Onların yerinə hökmdara tabe olan canişinlər təyin edildi. Manna **mərkəzləşmiş dövlətə*** çevrildi. Ölkə daxilində sabitlik yaradıldı.

I İranzu

Ölkə daxilində sabitlik dedikdə nə başa düşürsünüz?

İranzunun düzgün daxili siyasəti nə ilə nəticələndi?

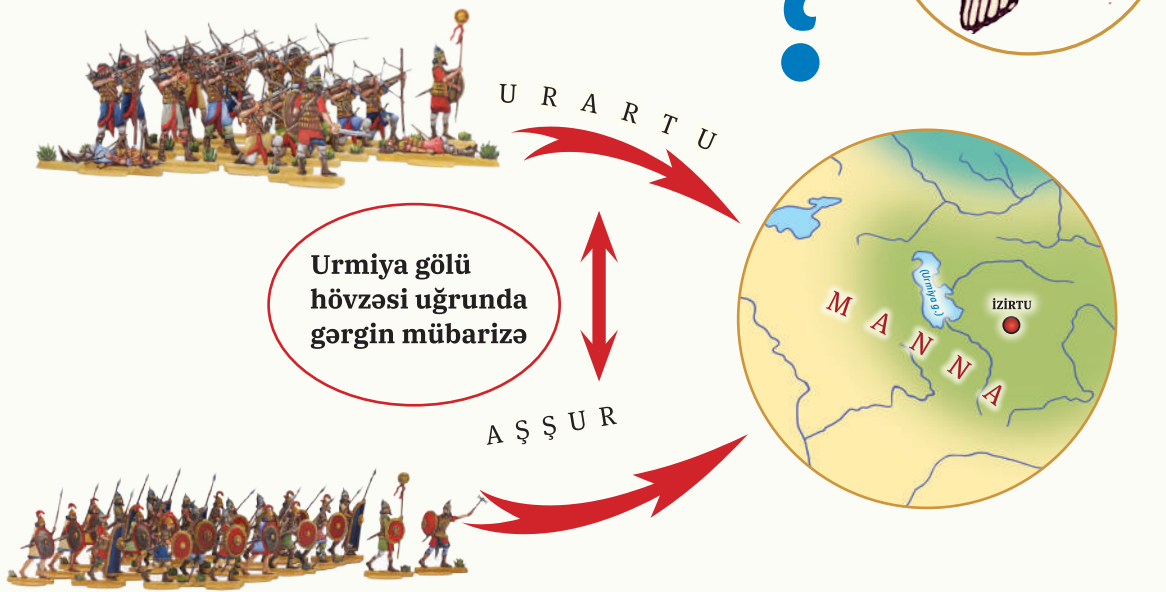

Xarici siyasət

Sxem əsasında danışın:

- *Sxemdə nə təsvir olunmuşdur?*
- *Qırmızı ox işarələri nəyi bildirir?*
- *Sizcə, bu halda İranzu hansı addımı atacaq?*

İranzu iki od arasında qalmışdı: bir tərəfdən **Urartunun**, digər tərəfdən isə **Aşşur** dövlətinin ölkəyə basqınları səngimirdi. Hər iki dövlət Mannanın bərkətli torpaqlarına, zəngin sərvətlərinə sahiblənməyə çalışırdı. Urmiya gölü hövzəsi uğrunda bu iki dövlət arasında mübarizə daha da şiddətlənmişdi.

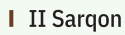
İranzu məhz bu şəraitdən istifadə etmək qərarına gəldi. Tezliklə güclü Aşşur dövləti ilə müttəfiqlik münasibətləri quruldu. İranzu Urartu təcavüzünü dəf etmək üçün Aşşur ilə birlikdə mübarizə aparmağa üstünlük verdi.

Qüvvələr nisbətini düzgün hesablayan Manna hökmdarı bu ittifaqdan yararlanmağa başladı. Urartu məğlub oldu və işğal etdiyi Manna torpaqları geri qaytarıldı. Beləliklə, Manna güclü dövlətə çevrildi.

Hakimiyyətinin sonuna yaxın İranzuya qarşı daxili narazılıqlar yenidən baş qaldırdı. Urartunun da müdafiə etdiyi vilayət hakimləri, hətta bəzi canişinlər üsyan qaldırdılar. Manna hökmdarı müttəfiqi Aşşur dövlətinin

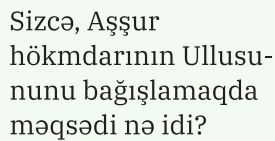

Mannanı güclü dövlətə çevirən amilləri sadalayın.

Aşşur hökmdarı II Sarqon yaranmış vəziyyətlə barışmaq niyyətində deyildi. O, **e.ə. 716-cı ildə** böyük qoşunla Mannaya yürüşə başladı. Paytaxt şəhəri İzirtu talan edildi.

*Aşşur hökmdarlarının
kitabələrindən seçmələr*

76

Müstəqil siyasət yürüdən hökmdar

E.ə. VII yüzilliyin birinci yarısında kimmerlərin və iskitlərin Cənubi Qafqaza yürüşü tarixin gedişatını dəyişdi. At üstündə döyüşən bu cəngavər tayfalar Anadoludan (*indiki Türkiyə ərazisi*) keçib Misirə qədər gedib çıxdılar.

I İskit oxçusu

Onlar özləri ilə yeni döyüş üsulları gətirmişdilər. Yüngül zirehə bürünən iskit atlıları düşməni ox yağışına tutur, döyüş arabalarından geniş istifadə edirdilər. O vaxta qədər, əsasən, piyada döyüşməyə üstünlük verən Şərq ölkələri bu hücumların qarşısını almaqda çətinlik çəkirdi.

Aşşur dövləti də bu hücumlardan yaxa qurtara bilmədi. İskitlər Aşşurun paytaxtı Ninevaya da hücum etdilər. Arxeoloqların dağıdılmış Ninevanın qala divarlarından iskit ox ucluqları tapması bu faktı təsdiq edir.

I İskit ox ucluqları

I İskit süvarisi

Manna hökmdarı **Ahşeri** iskitlərlə dostluq münasibətləri qurdu, onları öz ölkəsində yerləşdirərək ordusunu gücləndirdi. Ahşeri yaranmış şəraitdən istifadə edərək Aşşur dövləti ilə ənənəvi ittifaqı pozdu. Mannadan Aşşur xəzinəsinə ödənilən xərac dayandırıldı.

İskitlərin gəlişi ilə tam müstəqil siyasət yürüdən Manna hökmdarı hətta Aşşurun sərhəd dəstələrinə belə hücum etməkdən çəkinmədi. Aşşur mənbələrində sərhəd qalalarının Manna tərəfindən tutulduğu haqqında məlumatlar verilir.

Sizcə, Ahşerinin Aşşur dövlətinə qarşı ittifaq yaratmasının səbəbi nə idi?

Ahşeri Midiyada Aşşur əleyhinə baş verən üsyançılara da yardım etdi. Birləşmiş qüvvələr düşməni Midiyadan qovdu.

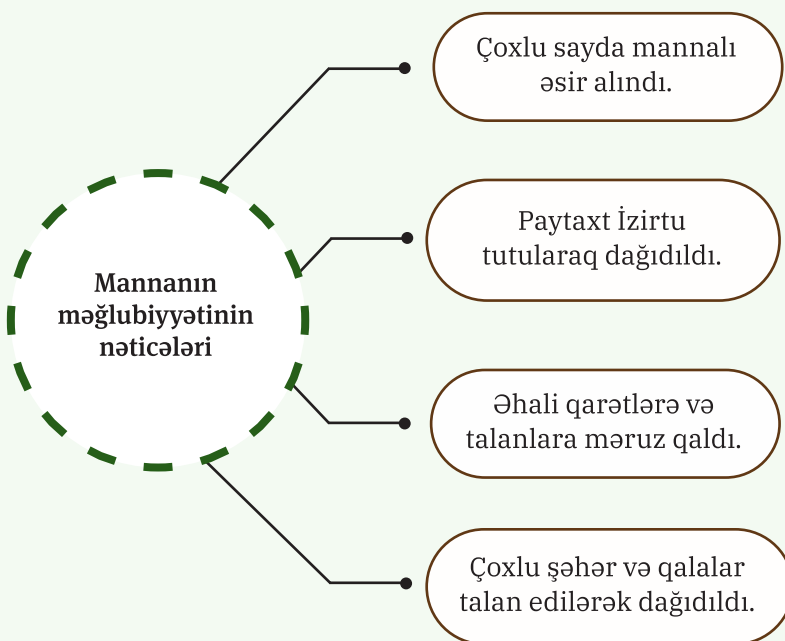
Nə üçün Manna və Midiya əhalisi dərhal iskitlərə qoşuldu?

Aşşur hökmdarı **Aşşurbanipal** mövcud vəziyyətlə barışmaq niyyətində deyildi. Hiy-ləgər hökmdar qiymətli hədiyyələr göndərərək iskitlərin bitərəfliyinə nail oldu. Beləliklə, Aşşura qarşı formalaşan ittifaq parçalandı. Manna güclü düşmən qarşısında müttəfiqsiz qaldı.

E.ə. 650-ci ildə Aşşurbanipal Mannaya hücumla başladı. Ahşeri ordusu ilə düşmənin qarşısına çıxdı. Baş verən qanlı döyüş Aşşurbanipalın qələbəsi ilə yekunlaşdı. Bu məğlubiyyət Mannaya baha başa gəldi:

I İskit döyüş arabası

I Aşşurbanipal

Ullusunu və Ahşerinin yeritdiyi siyasətin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

Mannalılar bu məğlubiyyəti Ahşeriyyə bağışlamadılar. O, Aşşur meyilli qüvvələrin başçılıq etdiyi üsyanda öldürüldü. Hakimiyyətə onun oğlu **Ualli** gəldi. Yeni hökmdar Aşşur ilə münasibətləri qaydaya salmağa çalışdı. Tezliklə iki dövlət arasında ənənəvi ittifaq bərpa edildi. Manna bundan sonra Aşşur ilə ittifaqa sadıq qaldı.

E.ə. VII yüzilliyin sonlarında Midiya və Babil dövlətləri birləşərək Aşşura qarşı **müharibəyə*** başladı. Birləşmiş qüvvələr əvvəlcə Aşşur dövlətinin varlığına son qoydu.

Manna hökmdarları yaranmış şəraiti düzgün qiymətləndirə bilmədilər. Onların Aşşur ilə birlikdə çıxış etməsi müstəqilliyin itirilməsi ilə nəticələndi. Manna **e.ə. 590-cı ildə** Midiya tərəfindən işğal edildi.

* **Müharibə** dövlətlər və ya ictimai qruplar arasında aparılan silahlı mübarizədir.

Aşşurun mühasirəyə alınması

Cədvəli tamamlayın.

MANNANIN GÜCLÜ DÖVLƏTƏ ÇEVRİLMƏSİNİN SƏBƏBLƏRİ	MANNANIN SÜQUTUNUN SƏBƏBLƏRİ
...	...
Əldə etdiyiniz nəticə ...	

Təsərrüfat

Manna təbiəti olduqca rəngarəng idi. Dağlıq və düzənlik ərazilərin, bol sulu çayların olması maldarlıq və əkinçiliyin inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Əhali yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olur, iri və xırdabuy-nuzlu mal-qara saxlayırdı.

Atçılıq da geniş yayılmışdı. Mannada yetişdirilən cins atların şöhrəti qonşu ölkələrə də yayılmışdı. Aşşur hökmdarı II Sarqon Uşkaya və Tarmakis (*indiki Təbriz*) qalaları arasında yerləşən yaşayış məskənini "ilxı-lar evi" adlandırmışdı.

Atçılıq iqtisadiyyatda və hərbi işdə getdikcə daha böyük yer tuturdu. Urmiya gölünün şimal-şərq əyalətlərinin təbii şəraiti atçılığın inkişafına imkan yaradırdı.

Aşşur qaynaqlarında Urmiyaboyu vilayətlərdən alınan bac sadalanarkən at birinci göstərilirdi. Mannaya yürüş etmiş hökmdarların, demək olar, hamısı belə məlumat verirdi: "Mannalılardan qoşqu atları bac aldım".

"Manna dövləti"
Solmaz Qaşqay

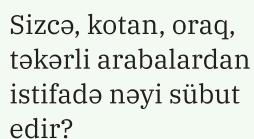
Təbii şəraitin təsərrüfatın inkişafına və insanların həyat tərzinə təsirlərini izah edin.

Mannalılar təsərrüfatda dəvələrdən də istifadə etmişdir. Urartu hökmdarlarından biri mal-qara sürüləri ilə yanaşı, dəvələr ələ keçirdiyini fəxrle yazırdı.

Manna əhalisi taxıl, arpa, darı kimi dənli bitkilər becərmişdir. Həsənli adlı qədim yaşayış məskənində qazıntılar aparan alimlər burada anbarların olduğunu aşkar etmişdilər. Anbarlardan müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının qalıqları (*buğda, arpa, əncir və üzüm*) tapılmışdır.

Həsənli yaşayış məskənində tapılan anbar

Mannalılar tarlalarını ağac kotan və dəmir toxalar ilə şumlayırdı. Taxıl və arpa dəmir oraqlarla biçilirdi. Dəmir alətlərin tətbiqi isə məhsuldarlığı artırırdı. Əhali bol məhsul əldə edir, artıq məhsullar anbarlara yığılırdı. Təsərrüfat yükləri iki və ya dördtəkərli arabalarla daşıyırdı. Müharibələr və ya quraqlıq baş verəndə anbarlara toplanmış məhsullardan istifadə olunurdu.

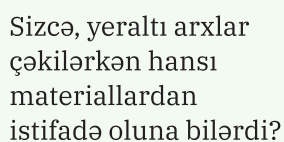
■ Təkərli araba

Kotan

Dəmir oraq

Əkinçilikdə süni suvarmanın tətbiqi bol məhsul götürməyə şərait yaradırdı. Urmiya gölü duzlu olduğundan əkinçilik üçün yaramırdı. Buna görə də mənəvilər çaylardan arxlar çəkərək tarlalarını suvarırdılar. Bu arxların bəziləri yerin altı ilə çəkilmişdir. Aparılan qazıntılar zamanı uzunluğu 12 kilometrə çatan arxın qalıqları tapılmışdır.

Mədəniyyət

Manna mədəniyyəti, əsasən, **Həsənli** və **Ziviyədə** aşkar edilən nümunələr əsasında öyrənilmişdir. Mannalılar çoxsaylı şəhər-qalalar inşa etmişdilər. Onların mərkəzində saraylar və məbədlər yerləşirdi. Həsənliyə aşkar edilən məbədin mərkəzində kərpic meydança quraşdırılmışdı. Görünür, burada qurban ayinləri həyata keçirilirmiş.

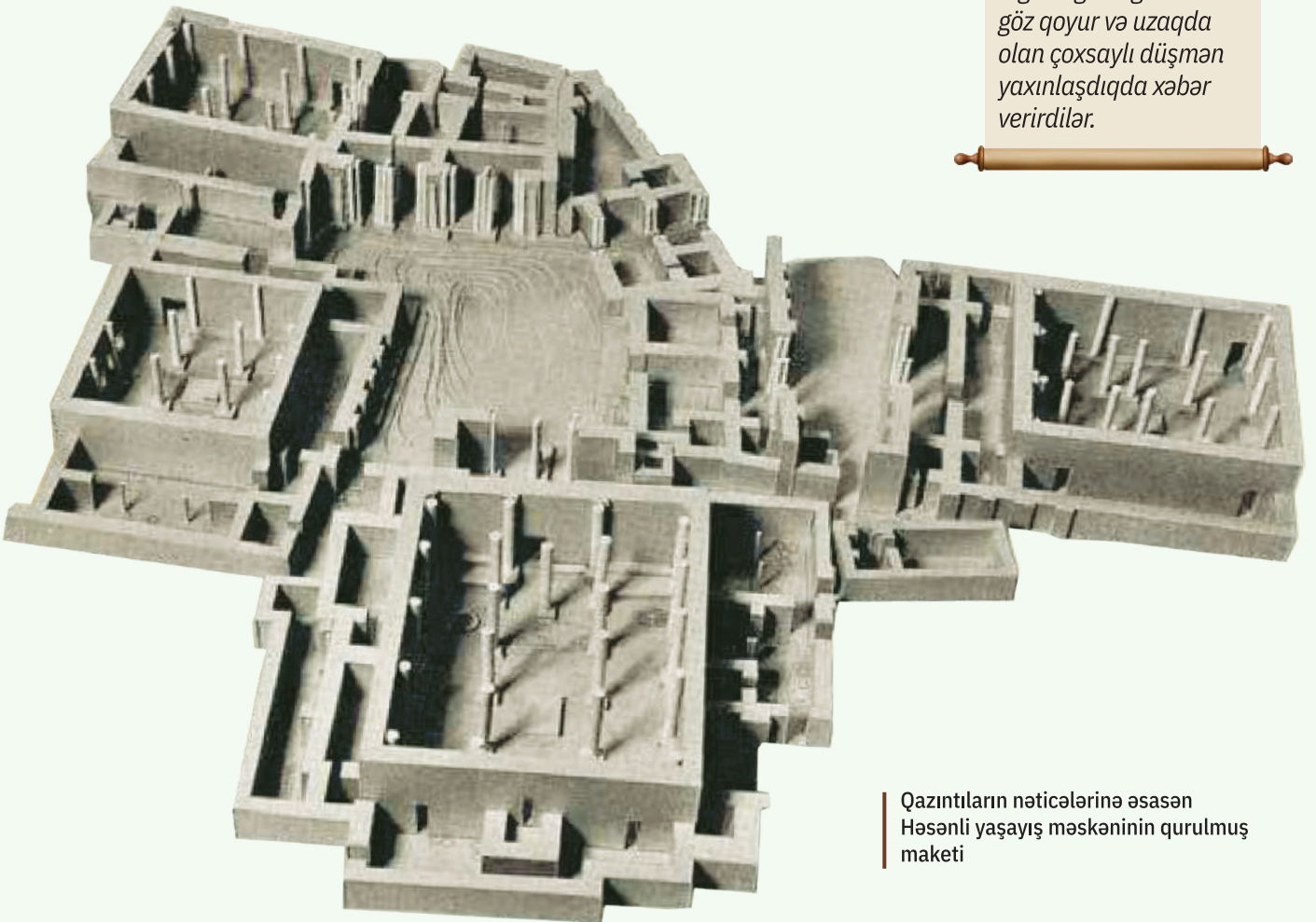
Aşşur və Urartu mənbələri də Manna ərazisində çoxlu **şəhər-qalalar** olduğu haqqında məlumatlar verir. Qalalar müdafiə üçün əlverişli yerlərdə tikilirdi.

Şəhər-qalalar böyük bir ərazini əhatə edən məskənlər idi. Bunlar daha ciddi şəkildə möhkəmləndirilirdi. Şəhərlərin iç qalaları, sarayları, məbədləri və digər memarlıq qurğuları vardı. Şəhər-qalaların bəzisi **“hökmdar şəhəri”** adlanırdı. Belə məskənlərdə hökmdar, ayanlar, vilayət rəisləri yaşayırdılar. Şəhərlər həm də mədəniyyət, din və sənətkarlıq mərkəzləri idi.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Şəhər-qalaların yaxınlığında hündür yerlərdə xüsusi bürclər də inşa edilirdi. Yadelli hücumları zamanı bu bürclərdə tonqallar yandırılmış.

Mannanın Sanqibutu vilayətində də belə bürclər vardı. Dağ zirvələrində bürclər ucaldılmışdı, tonqal yandırılıb-yandırılmadığına gecə-gündüz göz qoyur və uzaqda olan çoxsaylı düşmən yaxınlaşdıqda xəbər verirdilər.

Qazıntıların nəticələrinə əsasən Həsənli yaşayış məskəninə quruluş maketi

Sənətkarlıq

Manna sənətkarları təbii ehtiyatların onlara verdiyi imkanlardan məharətlə yararlanmışlar. Sənətkarlar metal, ağac, sümük, gil, daş, mis, dəmir, gümüş və qızıldan müxtəlif əşyalar hazırlamışlar.

Qızıl boyunbağı

Sizcə, yerli xammalın mövcudluğunun hansı üstünlükləri var?

Manna ustaları üzərində müxtəlif təsvirlər olan saxsı qablar, metal əşyalar və silindrik möhürlər hazırlamışlar. Tapılan əşyalar mannaalılarının mədəni dünyası haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Metaldan düzəldilmiş əşyalar

Həsənli, Ziviyyə və digər yerlərdən tapılmış, yüksək zövqlə hazırlanmış sənətkarlıq nümunələri Manna sənətkarları haqqında təsəvvür yaradır.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Həsənliyə tapılmış qızıl camın üzərində qatırlar və öküz qoşulmuş üç döyüş arabası sürən tanrılar təsvir olunub. Bu, Günəş, Ay və Tufan (külək-yağış) tanrısı idi. Tanrıları kahinlər qarşılayır. Kahinlərin arxasında qurbanlıq qoyun gətirən iki xidmətçi fiquru var. Onların saçları tanrılardan və kahinlərdən fərqli olaraq qısaadır. Öküz qoşulmuş döyüş arabasını sürən *Tufan* tanrısı müharibə tanrısı hesab edilir. Qatırlar qoşulan arabaları sürən tanrılar isə İkiçayarasında olan *Günəş* və *Ay* tanrıları ilə eyniləşdirilir.

Qızıldan hazırlanmış camlar

Həsənli qızıl camı üzərindəki təsvirlər Mannada çoxtanrılığın yayılmasını sübut edir.

Ziviyədən tapılan qızıl əşya üzərində dirilik ağacı, onun ətrafında dağ keçiləri və qanadlı öküz təsvir olunmuşdur. Dirilik ağacı təbiətin ölməsi və dirilməsi inancı ilə bağlıdır.

Manna sənətkarları silah, zireh və dəbilqələr hazırlamaqda da mahir idilər. Bu əşyalar, adətən, tunc və dəmirdən hazırlanırdı. Ağacdən isə, əsasən, tikintidə geniş istifadə olunurdu.

Manna əhalisi ölümlərin yanına müxtəlif əşyalar qoyurdu. Kişilər silahları, qadınlar isə bəzək əşyaları ilə birlikdə dəfn edilirdi. Qəbirlərin bəzilərində əşyalar çox, bəzilərində isə azdır.

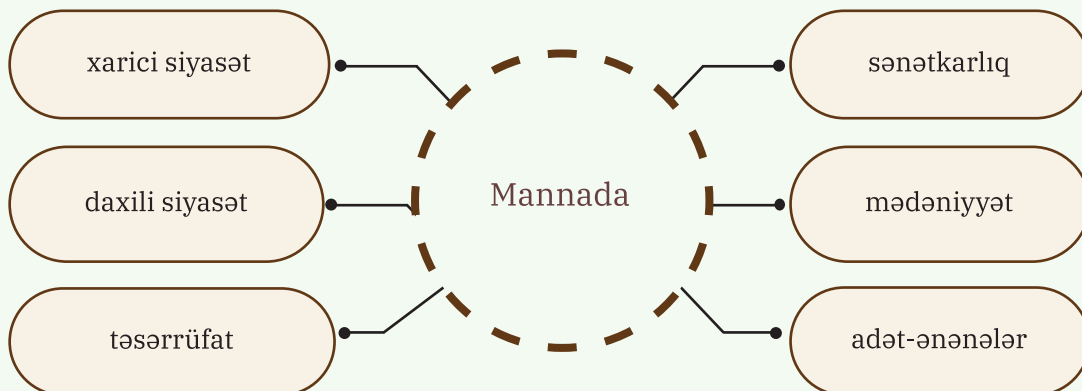
Tapılan müxtəlif əşyalar, şəhər-qala qalıqları mannalıların özünəməxsus yüksək mədəniyyət yaratdıqlarından xəbər verir. Gələcək Atropatena dövləti də bu mədəniyyətdən yararlanacaqdı.

Qəbir abidələrində əşyaların az və ya çox olması nəyi sübut edir?

Öyrəndiklərinizi ümumiləşdirib sxemə uyğun fikirlər söyləyin.

İskit şahlığı

E.ə. VII yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan ərazisində **İskit şahlığı (İşquz)** yarandı. Bu dövrdə İskit şahlığı Kür çayından başlayaraq Arazdan cənuba – Mannanın şimalına qədər geniş ərazini əhatə edirdi. İskit dövləti daha da güclənərək kimmerləri və midiyalıları özünə tabe etdi.

CƏNUBİ QAFQAZA KİMMER, İSKİT (SAK) TAYFALARININ YÜRÜŞLƏRİ

İskitlərin Azərbaycan türk xalqının təşəkkülündə rolunu dəyərləndirin.

"Massagetlər çoxsaylı və olduqca cəsur xalqdır. Onlar Araz çayının o tayında yaşayır".

*Herodot
qədim yunan tarixçisi*

Kimmer və iskitlərin yürüşü Azərbaycanın siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərmişdi?

İskitlər hərbi tarixində hansı yenilikdən istifadə etmişlər?

Tarixi mənbələrdə sonrakı yüzilliklərdə də iskitlərin sak, sakasen və s. adlarla Azərbaycanda yaşadığı qeyd edilmişdir. Ona görə də Azərbaycanda **Sakasena, Balasakan, Şəki, Zaqatala** və digər toponimlər (*yer adları*) yaranmışdır.

Sakların əsas hissəsini **massagetlər** təşkil edirdi. Onlar Dərbənd keçidindən Azərbaycan ərazilərinə daxil olub, burada məskunlaşmışdılar. Bu tayfalar digər yerli tayfalarla qaynayıb qarışmış, Azərbaycan türk xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamışdı.

■ Massaget döyüşçüsü

İskit və Kimmer tayfaları Azərbaycan və Ön Asiya xalqlarının hərbi sənəti sahəsinə ciddi təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə iskit tipli silahlar geniş yayılmışdı.

Onlar, ilk dəfə olaraq, at qoşulmuş döyüş arabalarının əvəzinə, daha yüksək sürətə və manevr imkanına malik, hər cür şəraitdə döyüş aparmağa imkan verən atlı qoşun yaratmışdılar.

Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid hadisələri müəyyən edin.

E.ə. VIII
yüzillik

E.ə. VII yüzilliyin
birinci yarısı

Midiya dövləti və Azərbaycan

Midiya Mannadan cənub-şərqdə yerləşirdi. Midiyalılar Aşşur ağalığına qarşı üsyan qaldıraraq Manna, iskit və kimmerlərin köməyi ilə azadlıq əldə etdilər. E.ə. 672-ci ildə Midiya müstəqil oldu. Onun paytaxtı **Ekbatan** idi.

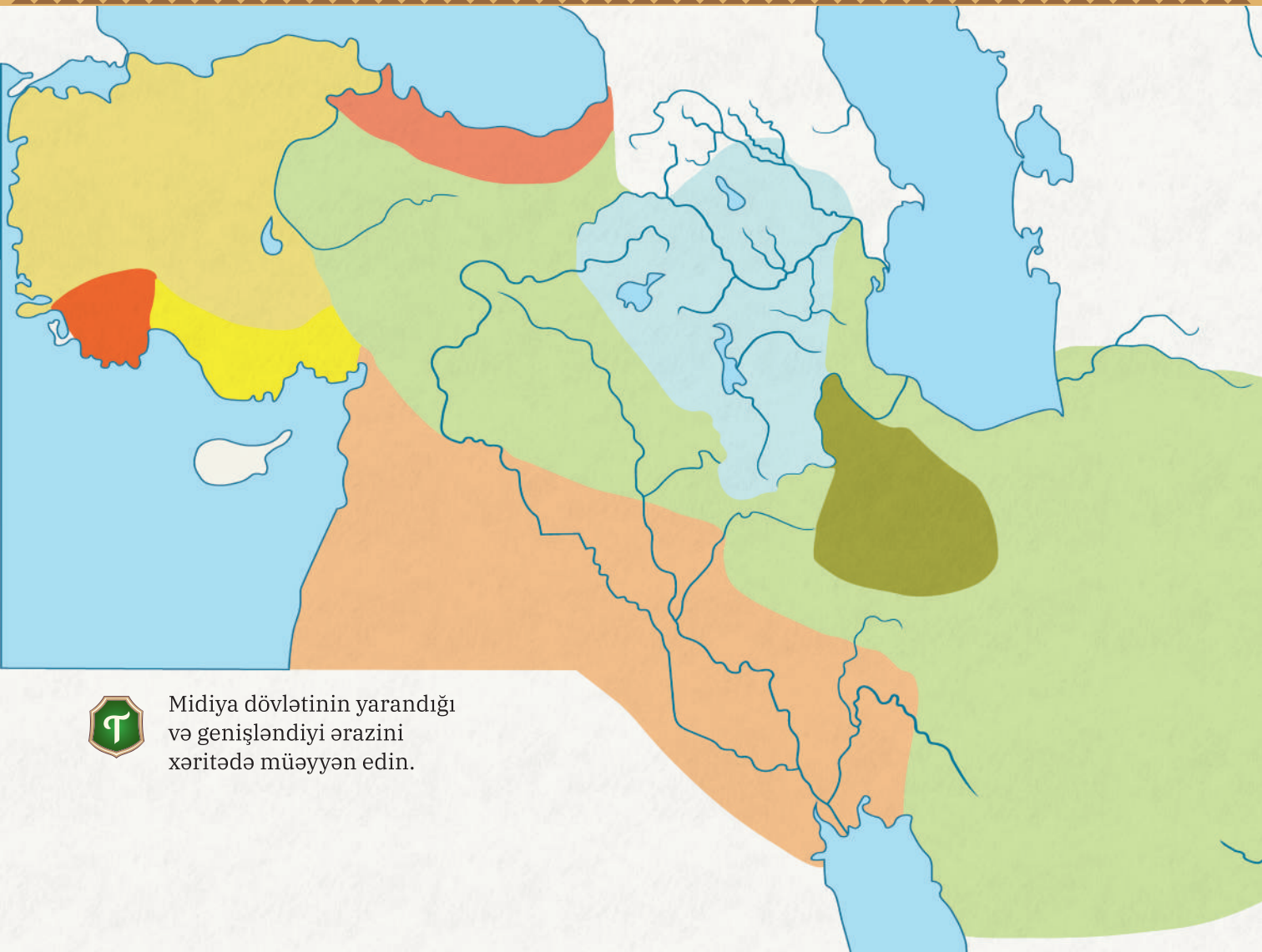
Lakin tezliklə Aşşur iskitləri öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Nəticədə Aşşur və iskitlərin birləşmiş qüvvələri Midiyanı məğlub etdi.

Midiyalıların iskitlər və kimmerlərlə ittifaqı hansı zərurətdən yaranmışdı?

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

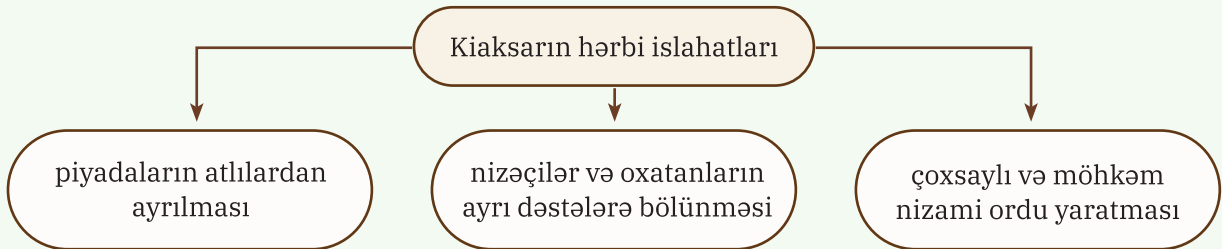
Midiyanın ilk hökmdarı qanun və vəzifələri nizamladıqdan sonra ədaləti bərqərar etməyə çalışdı. Hökmdara edilən şikayətlər həll edilmək üçün məsul şəxslərə tapşırılırdı. Hökmdar qanunların xalqa ədalətli şəkildə tətbiq edilməsini təmin etməyə çalışmış, güclü ordu qurmuşdu. Bununla da Midiya dövləti dövrün böyük dövlətləri səviyyəsinə yüksəlmişdi.

Midiya dövlətinin yarandığı və genişləndiyi ərazini xəritədə müəyyən edin.

* **İslahat** ictimai həyatın hər hansı bir sahəsində dəyişiklikdir.

E.ə. 653-cü ildə Midiya ölkəsi iskitlərin tabeliyinə düşdü. Midiyadakı iskit ağalığına **Kiaksar** son qoydu. O, hərbi **isləhat*** keçirdi.

İskit və Midiya dövlətlərini Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin davamı hesab etmək olarmı? Fikirlərinizi sübut edin.

Güclənən Midiya Aşşura qarşı **Babil** dövləti ilə ittifaq bağladı. Birgə hücum nəticəsində Aşşur **e.ə. VII yüzilliyin sonunda** süqut etdi və ərazisi bölüşdürüldü. E.ə. VI yüzilliyin əvvəllərində **Manna, İskit şahlığı** və **Urartu** Midiya tərəfindən işğal edildi.

Azərbaycan Əhəməni dövlətinin tərkibində

Kiaksardan sonra Midiya dövləti zəiflədi. Əhəməni sülaləsindən olan **II Kir** Midiyaya qarşı **üsyən** qaldırdı. Midiya əyanları və sərkərdələrinin bir qismi II Kirin tərəfinə keçdi. **E.ə. 550-ci ildə** həlledici döyüş baş verdi. II Kir Midiya hökmdarını əsir aldı və Ekbatanı ələ keçirdi. Nəticədə Midiya və ona tabe olan Azərbaycanın cənub ərazisi yeni yaradılan **Əhəməni dövlətinin** tərkibinə daxil edildi.

Midiyanın süqutuna hansı amillər təsir göstərmişdir?

II Kirin Midiya hökmdarını əsir alması

AZƏRBAYCAN ƏHƏMƏNİ İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

Əhəməni dövləti işğal etdiyi ölkələrdə xalqın üzərinə ağır vergi və **mükəlləfiyyətlər*** qoydu. Müharibə zamanı Əhəməni ordusunu canlı qüvvə ilə təmin etmək ən ağır mükəlləfiyyət idi.

Əhəməni dövlətinin tərkibindəki ölkələr arasında ticarət əlaqələri inkişaf etdi. Bu həm də mədəni əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaratdı.

*** Mükəlləfiyyət** müəyyən işləri yerinə yetirmək məcburiyyətidir.

Tomiris haqqında məlumat toplayın, xarici işğalçılara qarşı mübarizədə onun rolunu dəyərləndirin.

II Kir **e.ə. 530-cu ildə** Azərbaycanın Araz çayından şimal hissəsinə doğru hücum etdi. Lakin Massaget hökmdarı Tomirisin ordusu qalib gəldi. II Kir isə döyüşdə öldürüldü.

| Tomiris

Əhəməni hökmdarı **I Dara** bütün imperiyaya, o cümlədən Azərbaycanın hüduqlarına yayılmış üsyanları çətinliklə yatıra bildi. Bundan sonra o, geniş işğallara başladı. İlk yürüşlərdən biri Azərbaycanın şimal ərəzilərinə oldu. Araz çayından şimaldakı torpaqlar işğal edildi.

Azərbaycan əhalisinin Əhəməni əsarətinə qarşı mübarizəsi

Midiya və Əhəməni dövlətlərini müqayisə edin.

Azərbaycan əhalisi əhəmənilərə vergi ödəyir, həm də hərbi yürüşlərdə iştirak edirdi. Bu tayfalar yunan-Əhəməni müharibələri zamanı Əhəməni qoşununda iştirak etməyə məcbur edilmişdi. Azərbaycan əhalisi Əhəməni dövlətinin ağalığına qarşı davamlı mübarizə aparmış, qismən müstəqilliklərini bərpa etmişdi.

Əhəməni imperiyasında mövcud olan yüksək mədəniyyətin və incəsənətin inkişafına Azərbaycan əhalisinin də böyük töhfələri olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndərin Şərqə yürüşü və Azərbaycan

E.ə. IV yüzilliyin II yarısında Əhəməni imperiyasının sosial-iqtisadi vəziyyəti pisləşmişdi. Təbə edilən xalqlar üzərində hakimiyyət zəifləmişdi. İmperiyanın müxtəlif ərazilərində üsyanların ardı-arası kəsilmirdi. Belə bir şəraitdə **Makedoniyalı İskəndər** Əhəməni dövlətinə yürüş etdi. Həllədicə döyüş **e.ə. 331-ci ildə Qavqamela çölündə (indiki İraq ərazisində)** baş verdi. III Daranın ordusu məğlub edildi.

Qavqamela döyüşündə Azərbaycan tayfaları Atropatın başçılığı ilə Əhəmənilərin tərəfində iğidləklə döyüşmüşdü.

Makedoniyalı İskəndər Qavqamela döyüşündə

T Midiya və Əhəmənilər dövründə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə bağlı zaman oxu tərtib edin.

T Cədvəli tamamlayın.

MANNA DÖVLƏTİ		MİDİYA DÖVLƏTİ
FƏRQLİ CƏHƏT	OXŞAR CƏHƏT	FƏRQLİ CƏHƏT

 Makedoniyalı İskəndər, Atropat, Qazaka, Atropatena, “səma atları”

94

I Amazonka qadın

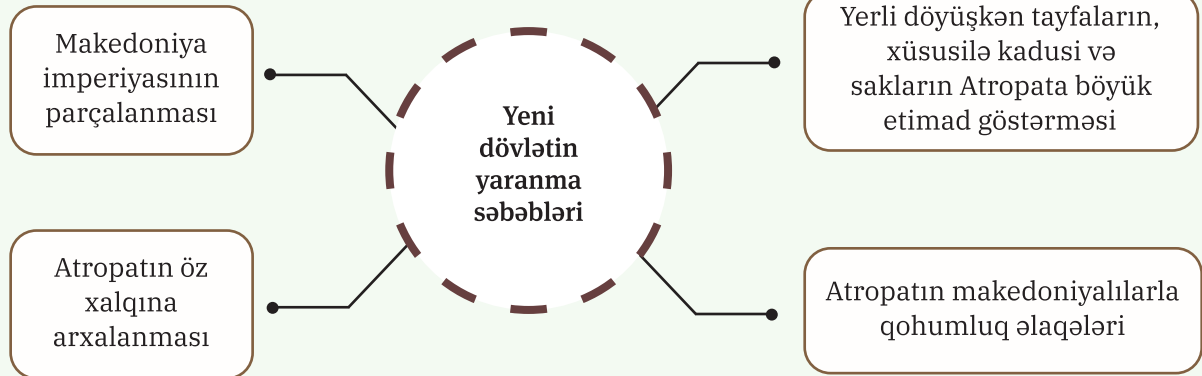

"Albaniyadan yuxarıdakı dağlar" dedikdə hara nəzərdə tutulurdu?

BİLİRSİNİZMİ?

O zamanlar tez-tez təşkil edilən şənliklərin birində Atropat Makedoniyalı İskəndərə 100 atlı qadıncıdan ibarət bir dəstə bağışlamışdı. Yazılı mənbələrə görə, bunlar döyüşçü qadınlar – **amazonkalar** idi. Yunan coğrafiyaçısı Strabona görə, amazon qadınlarının məskəni "Albaniyadan yuxarıdakı dağlardır".

Makedoniyalı İskəndər gözəlliyi ilə seçilən Babil şəhərini özünə mərkəz seçmişdi. O, e.ə. 323-cü ildə burada xəstələnərək vəfat etdi. Bir müddət imperiyanı Perdikki idarə etdi. E.ə. 321-ci ildə onun ölümündən sonra Makedoniya imperiyası parçalandı. Bundan istifadə edən Atropat yeni dövlətin əsasını qoydu. Bu dövlət sonralar onun adı ilə Atropatena adlandırılmışdır.

"Midiya (Mada) iki hissəyə bölünür. Bir hissəsi Böyük Midiya, digər hissəsi sərkərdə Atropatın şərəfinə adlandırılan Atropat Midiyasıdır. Məhz Atropat bu ölkənin makedoniyalıların hakimiyyəti altına düşməsinə yol vermədi.

Çar elan edilən Atropat buranı müstəqil bir ölkəyə çevirdi.

Atropatena hərbi qüvvə cəhətdən çox güclü ölkədir, çünki o, döyüşə ... 10000 süvari və 40000 piyada ... çıxara bilər".

Strabon, "Coğrafiya" əsəri

Atropat Midiyası hansı ərazi idi?

I Atropatena süvarisi

Dövlətin ərazisi, siyasi quruluşu və əhalisi

Atropatena, əsasən, keçmiş Manna dövlətinin sahib olduğu əraziləri əhatə etmişdir. Ayrı-ayrı vaxtlarda Atropatenanın ərazisi siyasi hadisələrdən asılı olaraq, bəzən kiçilmiş, bəzən isə genişlənmişdi. **Dövlət siyasi quruluşuna görə monarxiya idi. Ölkəni Atropatilər nəslindən olan hökmdarlar idarə edirdilər.**

Xəritədə Atropatena dövləti ərazisinin indiki dövrdə hansı dövlətlərin tərkibində olduğunu müəyyən edin.

Atropatena ərazisində çoxsaylı tayfalar: maq, müq (mük), kaspi və kadusilər yaşamışdır.

ATROPATENADA YAŞAYAN TAYFALAR

MAQLAR (kahinlər)

od ayininin xidmətçiləri, zərdüştilik təliminin təbliğatçıları və "Avesta" kitabının mühafizəçiləri idilər. Maqlar Midiyanın, sonralar isə Atropatenanın mədəni, mədəni və siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar.

MÜQLƏR

yazılı mənbələrdə Araz-boyu tayfalardan biri kimi xatırlanır. Herodotun məlumatından aydın olur ki, müqlər e.ə. V əsrin siyasi hadisələrində iştirak etmişlər.

Bu tayfa Mukan (*indiki Muğan çölündə*) ərazisində məskun idi. Alimlər güman edir ki, vilayətin adı da müq etnonimindən törəyib. Adlar arasındakı fərq sonrakı dövrlərdə aradan qalxmış, bu ərazi Muğan kimi tanınmışdır.

KADUSİLƏR

döyüşkən və güclü tayfa idi. Bu cəngavər tayfa Atropat və Atropatilər sülaləsinə çox arxalanırdı. Kadusilər öz daxili müstəqilliklərini Midiya və Əhəmənilərin hakimiyyəti zamanından qoruyub saxlamışdılar.

Onlar Qavqamela döyüşündən sonra III Daranın yardım çağırışını qəbul etməmiş, Atropata tabe olmağı üstün tutmuşdular.

KASPİLƏR

haqqında ilk məlumatlar e.ə. V əsrə aiddir. Onlar yunan-Əhəməni müharibələrində iştirak etmişdilər. Xəzər dənizinin cənub-qərb sahillərində yaşadıklarından yunanlar bu dənizi Kaspi dənizi adlandırmışlar. İndi də Xəzər dənizi Qərb dünyasında daha çox Kaspi adı ilə tanınmaqdadır.

SAKLAR

Atropatın arxalanıb güvəndiyi döyüşkən tayfa idi. Mənbələrdə adları iskit və ya sakasenlər kimi xatırlanır.

Təsərrüfat həyatı

Atropatena əhalisi əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olmuşdur. Ölkənin iqlim xüsusiyyətləri, münbit torpaqları kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Əhali buğda, arpa və digər dənli bitkilər əkib-becərir, bol məhsul götürürdü. Bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük də geniş yayılmış təsərrüfat sahələrindən idi.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Strabon “atlar üçün ən yaxşı yem” olan yonca-dan bəhs edir. Antik müəllif bu otu “Midiya otu” adlandırır, çünki “o, Midiyada çox bitir”.

Dağlıq və düzən ərazilərin mövcud olması maldarlığın inkişafına şərait yaradırdı. Yay vaxtlarında heyvandarlıqla məşğul olan əhali sürülərini yaylaqlara qaldırır, qış yaxınlaşanda isə düzən ərazilərə enirdi. Atropatena atları və zərif yunlu dəvələri ilə də məşhur idi.

Atropatenada sənətkarlıq özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə qonşu ərazilərdən seçilirdi. Yerli xammalın olması, yeraltı faydalı qazıntıların bolluğu burada sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Həm də şərqdən qərbə və Xəzər dənizi boyunca cənubdan şimala gedən yollar Atropatenadan keçirdi.

Çin və Hindistandan gələn tacirlər özləri ilə qiymətli şərq məhsulları: ipək, çini qablar, cürbəcür ədviyyatlar gətirir, əvəzində yerli sənətkarlıq məhsullarını alıb ölkələrinə aparırdılar. Tunc, dəmir, qızıl və gümüşdən hazırlanmış əşyalar dəmirçilik və zərgərliyin inkişafından xəbər verir. Atropatenada saxsı qab istehsalı da geniş yayılmışdı.

Qədim dövrdə atlardan və dəvələrdən hansı sahələrdə istifadə olunurdu?

Atropatenaya aid boyalı saxsı qab

“Bu ölkədə Midiya yağı hazırlanır. Bu yağla yağlanmış ox azacıq dartılmış kamandan qopub nəyə isə sancıldıqda bərk alovlanır – sürətlə uçduqda alov sönmür, su ilə söndürmək istədikdə alov daha da şiddətlənir. Onu söndürmək üçün üstünə torpaq tökməkdən başqa heç bir vasitə yoxdur. Bu yağdan həm hərbi işdə, həm də təsərrüfatda istifadə olunurdu...”

Midiya yağı o dövrün gil və metal çıraqları üçün yanacaq idi. Bu yağ hazırlamaq üçün onun içərisinə xüsusi bir ot tökür, sonra qatılmağa qoyurlar. Yağ qatılşdıqda ona qatı yağa bənzər təbii yanacaq əlavə edərək daha da qatılşdırırlar. Bu məhsul yerli dildə nafta adlanır”.

*Ammian Marsellin,
antik müəllif*

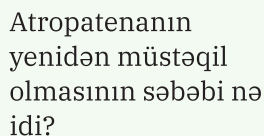
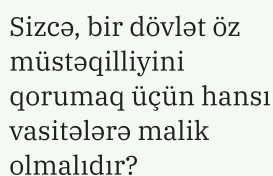

Hazırda neftdən hansı məhsullar əldə edilir?

Qonşu dövlətlərlə münasibətlər

Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranan dövlətlərdən biri də **Selevkilər** dövləti idi. Bu dövlət İskəndərin işğal etdiyi şərq torpaqlarında onun sərkərdəsi Selevk tərəfindən yaranmışdı. Selevki hökmdarı Böyük Midiyada ona qarşı baş verən üsyanı yatırdı və **e.ə. 223-cü ildə** qəflətən Atropatenaya hücum etdi.

Hücuma hazır olmayan Atropatena hökmdarı Selevkilərdən asılılığa düşdü. Lakin bu asılılıq çox da uzun sürmədi. Roma ilə mübarizədə məğlub olan Selevki dövləti zəiflədi və bundan istifadə edən Atropatena yenidən müstəqil oldu.

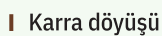
■ Selevki-Roma döyüşü

Selevkilərlə mübarizə aparan parfiyalılar e.ə. II yüzilliyin ikinci yarısında onlara ağır zərbə vurdu. Selevkilərin geniş ərazisi Parfiya dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Parfiya Şərq ilə Qərb dünyası arasında əlaqələndirici bir halqa rolunu oynayır. Çindən Roma torpaqlarına doğru uzanan Böyük İpək yoluna bu dövlət nəzarət edirdi. Ərazilərini qərbə doğru genişləndirən Parfiya şərqə can atan Roma ilə toqquşdu. Tezliklə Ön Asiya o dövrün iki ən iri dövlətinin – Parfiya və Romanın mübarizə meydanına çevrildi.

Beləliklə, növbəti Şərq-Qərb qarşıdurması başlandı.

Müttəfiqlərin ən böyük uğuru e.ə. 53-cü ilə aiddir. Həmin ildə indiki Türkiyə ərazisində baş verən **Karra döyüşündə** Roma ordusu ağır məğlubiyyətə uğradıldı.

Turan taktikası

■ Karra döyüşü

I Karra ətrafında döyüşün sonu

Şekli təsvir edin və mətnlə əlaqələndirin.

Karrada qazanılan qələbə Romanın Şərqi doğru hərəkətinə böyük zərbə oldu.

Roma sərkərdəsi **Antoninin** əsas məqsədi Şərqi torpaqlarını ələ keçirib Makedoniyalı İskəndərin imperiyasına bənzər dövlət qurmaq idi.

E.ə. 36-cı ildə yürüşə başlayan Antoni planını dəyişdi. O, birbaşa Parfiyanın paytaxtı **Ktesifon** üzərinə getmədi, Kiçik Asiyadan Atropatenanın şimalına hücum etdi. Atropatena hökmdarlarının qış iqamətgahı **Fraaspa** mühasirəyə alındı. Parfiya-Atropatenanın birləşmiş əsas qüvvələri isə romalıları Ktesifonda gözləyirdi.

I Antoni

I Romalı döyüşçü

I Parfiyalı döyüşçü

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Atropatena hökmdarının “eynən parfiyalılar kimi silahlanmış 16 min süvarisi...” var idi. Atropatena hökmdarı Fərat sahilində... idi.

... Romalılar Atropatenanın paytaxtlarından biri olan Fraaspanı mühasirəyə almağa başlayanda hökmdar özü orada yox idi, “orada Mada (yəni Atropatena) çarının uşaqları və arvadları qalmışdı”.

Fraaspa uzunmüddətli müdafiəyə hazır idi. Şəhərdə güclü qoşun və böyük ərzaq ehtiyatı vardı. Şəhərin mühasirəsi uzun çəkdi. Romalıların ardıcıl hücumları uğurla dəf edildi. Nəhayət, ağır itkilər verən Antoni geri çəkilmək qərarına gəldi. Fraaspa ətrafında romalılar xeyli döyüşçü itirdilər.

Beləliklə, romalıların əzəmətli “Şərqi yürüşü” fəlakətlə başa çatdı.

Romalıların məğlubiyyətinin səbəbi nə idi?

Bu qələbədən sonra Parfiya ilə Atropatena arasında nifaq yarandı. Qənimət bölgüsü üstündə iki hökmdarın arası dəymişdi. Atropatena hökmdarı Parfiya hücumundan ehtiyat edərək Roma ilə yaxınlaşdı. Roma ilə yaxınlaşma Parfiyadan müdafiə olunmaq imkanı yaratdı, həmçinin Kiçik Asiyadakı ərazilər də Atropatenaya tabe edildi.

Eranın ilk illərində isə vəziyyət dəyişdi. Atropatena ilə Parfiya arasında ittifaq yenidən bərpa edildi. İki ölkə arasındakı münasibətlər nikah diplomatiyası ilə möhkəmləndirildi.

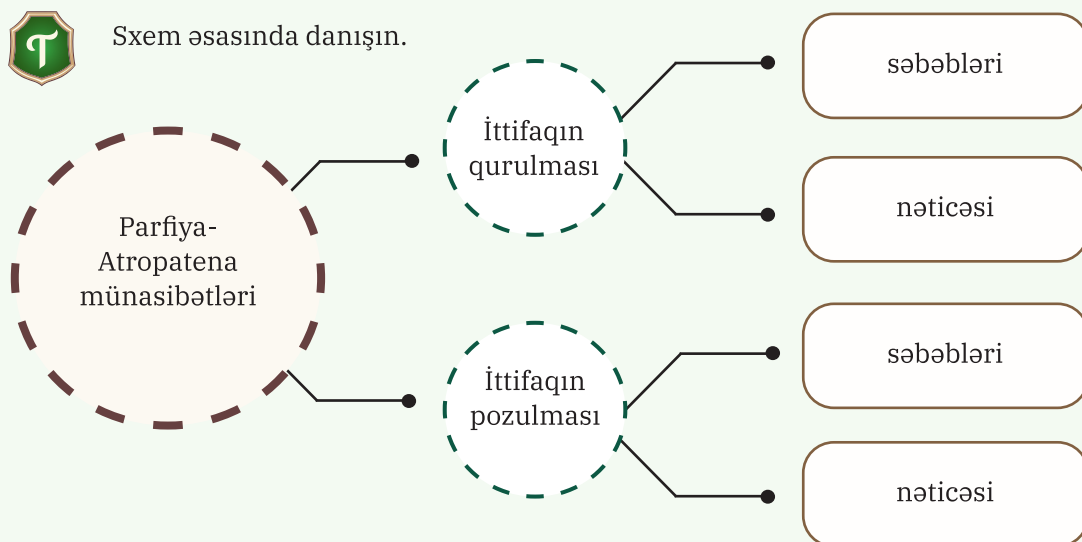
I yüzilliyin əvvəllərində Atropatena Parfiya dövlətindən asılılığa düşdü. Bu asılılıq Parfiyanın süqutuna qədər davam etdi.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Parfiyada baş verən üsyanda hökmdar öldürüldü. Hakimiyyətə isə Atropatena hökmdarı Artaban dəvət edildi. Çünki o, ana tərəfdən Parfiya Arşakilər sülaləsinə mənsub idi. Artaban Atropatenanın idarəsini isə öz qardaşına tapşırırdı.

Sxem əsasında danışın.

Din

Atropatena və qonşu ərazilərdə **zərdüştilik** hakim din olmuşdur. Bu dinin ana xəttini bir-biri ilə daimi vuruşan iki qüvvənin mübarizəsi təşkil edir. Bunlardan biri **Hörmüzd**, digəri isə **Əhrimən**dir. Hörmüzd xeyir, Əhrimən isə şər qüvvələri təmsil edir. Zərdüştün dini təlimində baş ilahi qüvvə hesab edilən Hörmüzdü od təmsil edir.

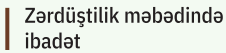
Zərdüştilik dininə inananlar atəşgahlar tikir, orada od yandırır və bu odu qoruyub saxlayırdılar. Onlara görə həyatın əsasını su, od, torpaq və hava (külək) təşkil edir. Bu dörd ünsür müqəddəs hesab edilirdi. Alimlər bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq zərdüştiliyi "təbiət dini" də adlandırırlar.

Zərdüştilik dinini təbliğ edən kahinlər **maq** adlanırdı. Maqlar xalqın başına gələn bütün müsibət və fəlakətləri qəddar ruhun, Əhrimənin fəaliyyəti ilə bağlayırdılar.

Zərdüştilik dininin əsas kitabı **"Avesta"**dır.

Su, od, torpaq və hava ünsürlərinə hansı bayramda rast gəlmişsiniz?

“Avesta”dan məlum olur ki, ticarət əlaqələri pul ilə deyil, mübadilə vasitəsilə həyata keçirilirdi.

1771-ci ildə fransız alimi Anketil Düperon “Avesta”-nı fransız dilinə tərcümə etmişdir. Tezliklə kitab bütün Avropada məşhurlaşmış və müxtəlif dillərə tərcümə olunmuşdur.

Pul əvəzinə qoyun, at, öküz, qatır, dəvə və s. kimi heyvanlar istifadə olunurdu. Bu dövrdə maqlara, odu mühafizə edənlərə əməkhaqqı məhsulla ödənilirdi.

Zərdüşt təlimində fiziki tərbiyəyə, xüsusən idmana ciddi yer verilmişdir. Xəstələnmə, zəifləmə Əhrimənin əməlləri hesab olunurdu. Ona görə də Əhrimənlə mübarizə aparmaq üçün sağlamlığa, təmizliyə, qüvvətli olmağa ciddi fikir verilirdi. Zərdüştilərin fikrincə, sağlam bədən sağlam düşüncəyə malik ola bilər. Bu məqsədlə qədim dövrlərdə cıdır yarışları, ox atmaq, ov, çövkən, güləş və s. kimi yarışlar təşkil olunurdu.

“Avesta”da təlim-tərbiyəyə də böyük yer verilirdi.

Ticarətlə bağlı yazı-
lanları əsas götürərək
“Avesta”nın təqribən
hansı tarixi dövrdə
meydana çıxdığını
müəyyən edin.

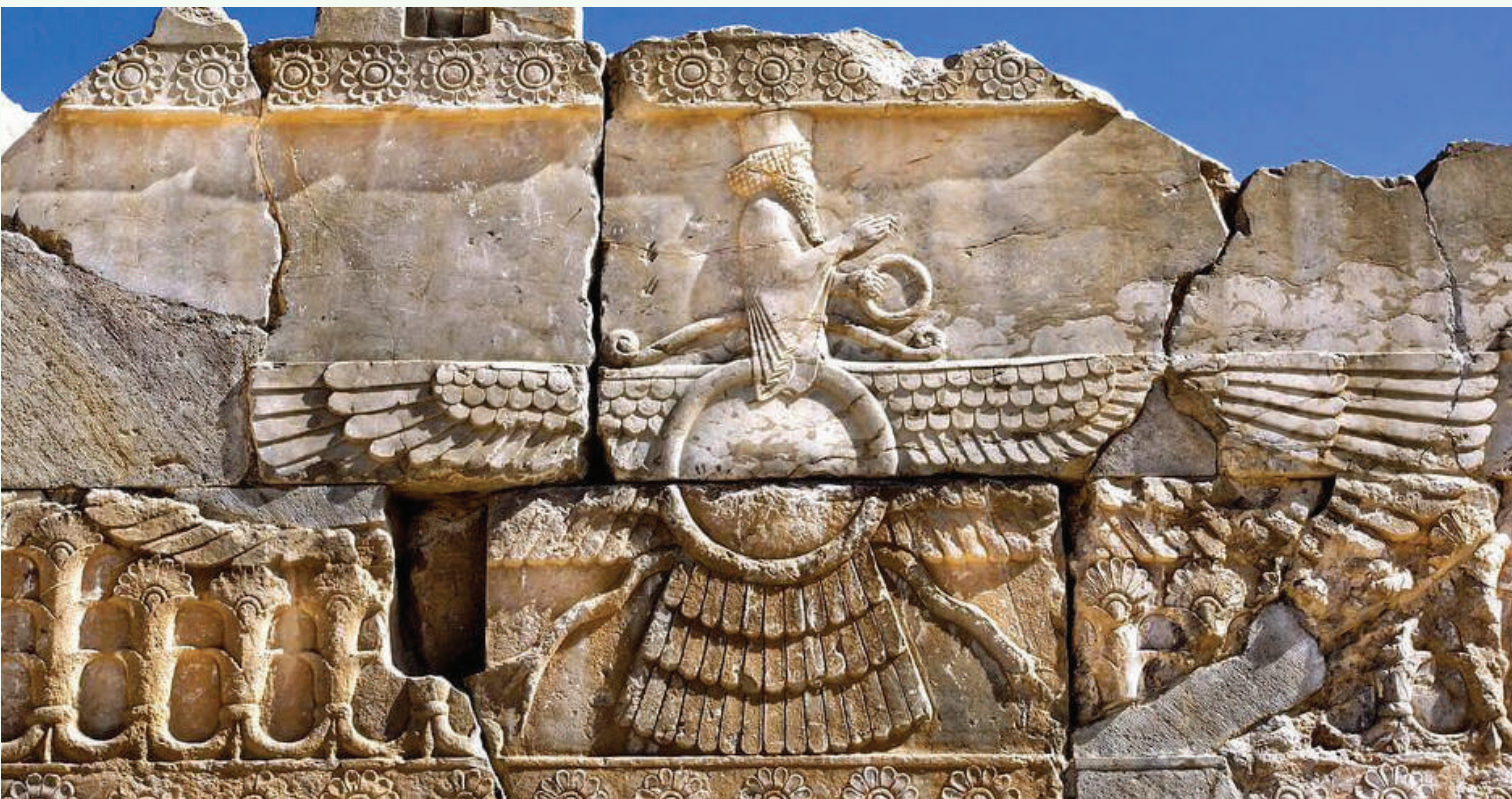
“Avesta”dan nümunələr:

- ◆ Təhsil almaq məqsədilə yanınıza gələn şəxsin kim olmasından asılı olmayaraq, onu qəbul edin və istədiyini ona öyrədin.
- ◆ Hər bir şəxs müəllim və tərbiyəçilər vasitəsilə elm öyrənməklə yanaşı, özünün sağlamlığına da ciddi fikir verməlidir. Yalnız bu yolla həmin şəxs yüksək rütbəyə çata bilər.

“Avesta”da təbliğ
olunanlardan hansı
nəticələr çıxara
bilərsiniz?

İ Zərdüştilik dininə aid abidə

Albaniya dövləti

Qərbi Azərbaycan, Albaniya, Qəbələ şəhəri, Roma, Oroys, Kozis, Zober, Pompey

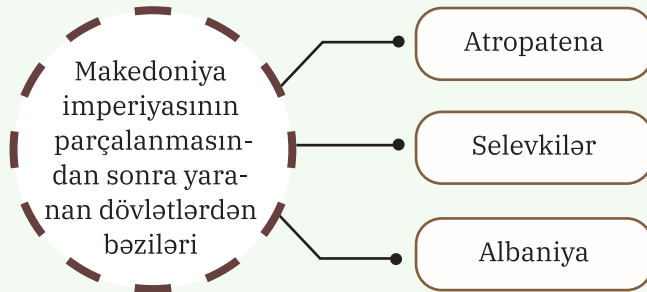
“Biz Azərbaycan deyəndə onun sərvəti-ni, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olur”.

Ümummilli lider
Heydər Əliyev

Azərbaycanın şimalında ilk mərkəzləşdirilmiş dövlətin meydana gəlməsi

Sxem əsasında danışın.

Azərbaycanın cənubunda olduğu kimi, şimalında da müstəqil dövlətçilik ideyası yenidən dirçəldi. **E.ə. IV yüzilliyin sonunda** Albaniya dövləti meydana gəldi.

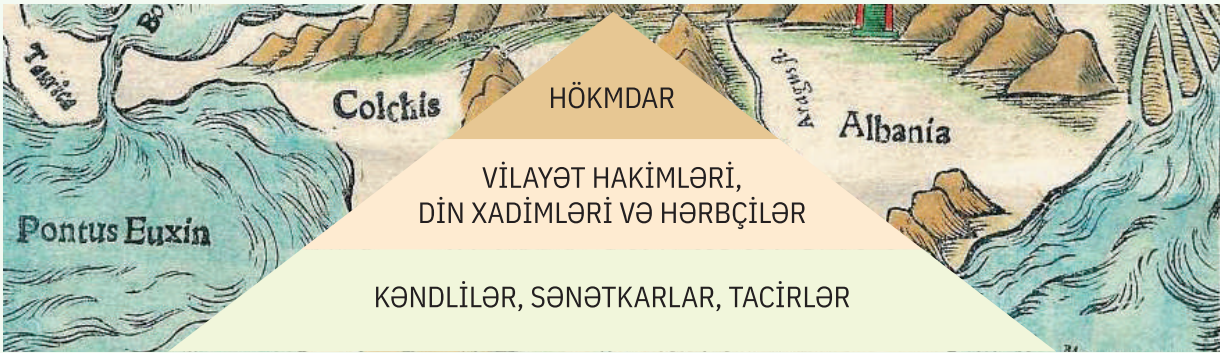
BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

E.ə. VII yüzilliyin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın şimal ərazisi İşquz (İskit-Sak) dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. İşquz şahlığı Cənubi Qafqaz ərazisində yaranmış ilk dövlətlərdən biri olmuşdur.

Herodot yazır ki, əsasən, heyvandarlıqla məşğul olan iskitlər özlərini “Skolati” adlandırırdılar. Bu söz İskit dilində “Sak eləti” deməkdir.

İşquz dövləti süqut etdikdən sonra onun ərazisi əvvəlcə Midiya, daha sonra isə Əhəməni imperiyasının tərkibinə qatıldı. Əhəməni imperiyasına Makedoniyalı İskəndər tərəfindən son qoyuldu. Makedoniyalı İskəndərin imperiyası dağıldıqdan sonra Azərbaycanın şimalında Albaniya dövləti yarandı. Albaniya dövlətçilik ənənələri baxımından İşquz şahlığının varisidir.

Albaniyanın ərazisi Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsini əhatə edirdi. Burada ərazisinə, əhalisinə və yaşayış məntəqələrinin sayına görə ən böyük dövlət Albaniya idi. Paytaxtı **Qəbələ** şəhəri idi.

Albaniyada əhalinin təbəqələri

Albaniya dövlətinin ərazisi vilayətlərə bölünürdü. Hər bir vilayəti hakim idarə edirdi. Hakimlər yerli tayfalardan təyin olunurdu. Müharibələr zamanı onlar öz vilayətlərindən hərbi qüvvə toplayaraq Alban hökmdarının çağırışı ilə onun ordusuna qoşulurdular.

Albaniya işğalçı dövlət deyildi. O, qonşu dövlətlərin ərazisinə hücum etməmişdi. Buna görə ölkəyə, demək olar ki, hərbi əsirlər gətirilmirdi. Albaniyada quldarlığın zəif inkişaf etməsinin səbəblərindən biri də bu olmuşdur.

Albaniya geniş əraziyə malik idi. Ölkənin şimal-qərbində **Kambisena**, şimal-şərqində **Çola** vilayətləri yerləşirdi. Cənub sərhədləri isə Araz çayına çatırdı. **Kaspiana** Albaniyanın Atropatena ilə sərhədində yerləşirdi. Bu vilayətin yerli sakinləri olan **kaspilər** həm Albaniyada, həm də Atropatena-da yaşayırdılar.

Albaniyanın paytaxtı qədim Qəbələ şəhərinin giriş qapısı və qala divarları

“... albanlar iberlərlə
Xəzər dənizi arasında
yaşayırlar”.

Strabon

Qədim Albaniya dövləti Azərbaycan Respublikasının ərazisini, Qərbi Azərbaycanın bir hissəsini (müasir Ermənistan), Dağıstanın cənubunu, Borçalı və Qanix vadisini (müasir Gürcüstanın şərqi) əhatə etmişdir.

Albaniyada və Atropatenada türk mənşəli İskit-Sak tayfalarının sayı çox idi. Onlar hərbi-siyasi idarəetmədə mühüm rol oynayırdı.

Alban tarixçisi Musa Kalankatlı “Albaniya tarixi” əsərində dövlətin hökmdarlarından danışarkən əvvəlcə Sak tayfasına mənsub olan Aranın adını çəkmişdir. Albaniyanın sonralar Arran ölkəsi adlandırılması da məhz hökmdar Aranın adı ilə bağlıdır.

Albaniya dövləti haqqında hekayə hazırlayın.

Albaniya dövləti uzun müddət mövcud olmuşdur. Bu, Azərbaycanın şimalında müstəqil dövlətçiliyin davamlı olmasını təmin edən əsas amildir.

Mənbələrə görə, Albaniyada 26 dildə danışan tayfalar yaşamışdır. Bunlardan **İskit, Alban, Uti, Kaspi, Qarqar** və s. tayfalarını qeyd etmək olar. Onları bir hökmdar idarə edirdi. Bir dövlətin tərkibində yaşayan tayfaların bir hökmdar tərəfindən idarə edilməsi Albaniyanın mərkəzləşdirilmiş dövlət olduğunu göstərir.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Hazırda Qəbələnin Nic kəndində udinlər, Qubanın Xınalıq kəndində xınalıqlılar, Buduq kəndində buduqlular, həmçinin qızırlar, ceklər, saxurlar, ingiloylar və başqaları Albaniyanın qədim tayfalarının varisləri hesab edilir.

İqtisadi inkişaf

Albaniya öz iqtisadiyyatını daxili amillər əsasında formalaşdırmışdı. O, şimaldan və qərbdən dağlarla əhatələnmişdi. Mərkəzi hissəsi Kür və Araz çayları arasındakı bərkətli vadilər idi. Qarabağın düzən ərazilərində və Xəzər dənizi sahillərindəki ovalıqlarda süni suvarma sistemi inkişaf etmiş, kəhrizlər, arxlar və kanallar çəkilmişdi. Ən məşhur süni suvarma sistemlərindən biri Govurarx idi. Bu arx Araz çayından Qarqar çayınadək Mil düzünü suvarırdı.

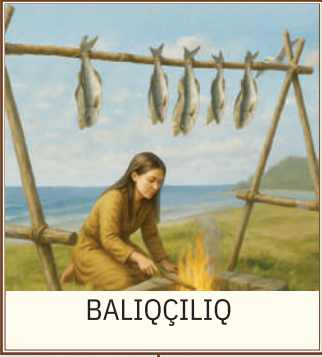

Daxili amillər dedikdə nə nəzərdə tutulur?

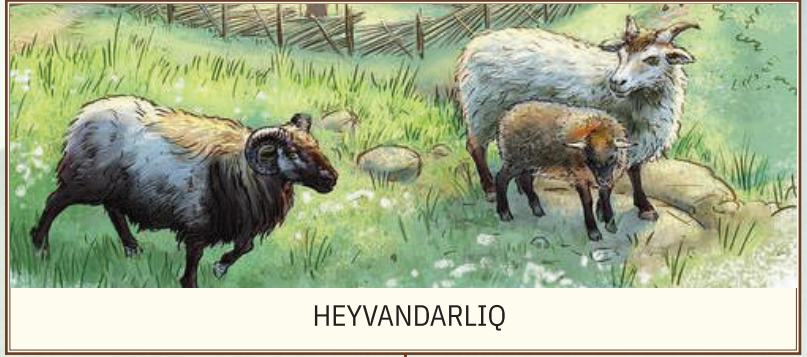

Govurarx

ALBANIYADA İNKİŞAF ETMİŞ

BALIQCILIQ

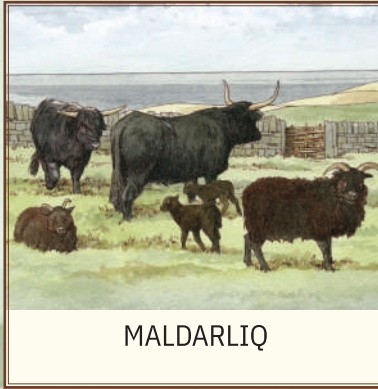

HEYVANDARLIQ

Tuncdan nəəə balıqı fiqurları
(e.ə. III–I yüzilliklər, Bakı)

Albaniyanın şərqində Xəzər dənizi sahillərində duz mədənləri bol idi. Burada yaşayan kaspilər, əsasən, balıqcılıq təsərrüfatı ilə məşğul idilər. Ovlanan balıqlardan müxtəlif məhsullar hazırlanır və qonşu ölkələrə aparılırdı.

MALDARLIQ

Albaniyanın qərbindəki Borçalı və Göyçə yaylaqları heyvandarlığın inkişafı üçün otlaqlarla zəngin idi.

ATÇILIQ

Albaniyada hakim təbəqə, təsərrüfatla məşğul olan və orduda xidmət edən hər kəs ata sahib idi. Burada atlar və dəvələrdən karvan ticarətində geniş istifadə edilirdi.

Qarabağ bölgəsində parlaq rəngli xüsusi cins atlar yetişdirilirdi.

М

“Kaspilər balıq ovlayır, duzlayır və qurudurdular. Sonra hazır məhsulu dəvələrə yükləyib böyük şəhərlərə aparırdılar. Kasp (Xəzər) dənizində “şişburun” adlanan böyük balıqları tutur, onları dəvələrlə Ekbatana (Həmədan) aparırdılar. Balıqların piyindən məlhəm, içəlatından isə yapışqan hazırlanırdı”.

Klavdi Elian, Qədim Roma tarixçisi

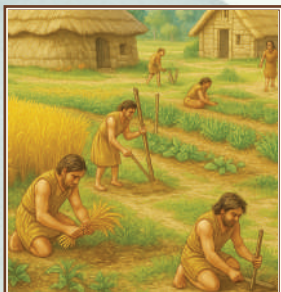

Sizcə, nə üçün balıqcılıq duz mədənlərinin olduğu yerdə idi?

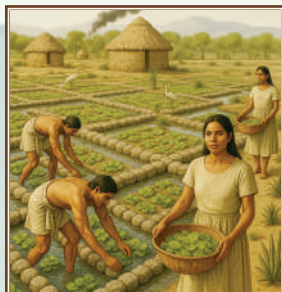

Albaniyada maldarlığın və əkinçiliyin inkişafına şərait yaradan amillər hansılardır?

TƏSƏRRÜFAT SAHƏLƏRİ

ƏKİNCİLİK

BOSTANÇILIQ

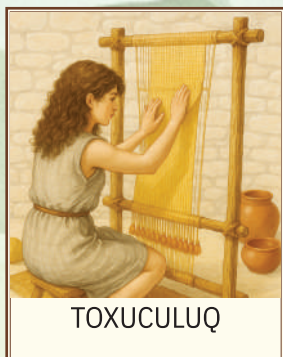

ÜZÜMÇÜLÜK

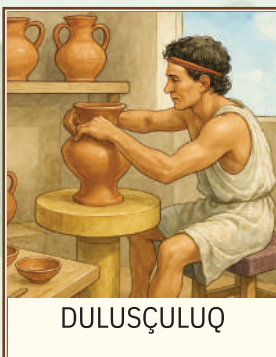

BAĞÇILIQ

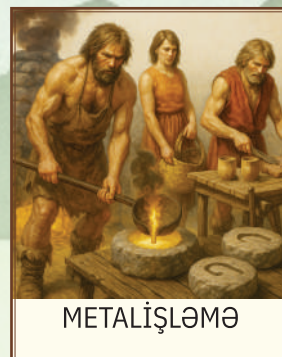
Taxıl məhsullarından arpa və buğda becərilirdi.

TOXUCULUQ

DULUSÇULUQ

METALİŞLƏMƏ

Toxuculuq məhsulları olan xalça və kilim qonşu ölkələrə də ixrac olunurdu. Xalça toxumaq üçün qoyun və dəvə yunundan hazırlanmış iplərdən istifadə edilirdi.

Dulusçular gildən kirəmit, kərpic, müxtəlif qablar və fiqurlar hazırlayırdılar. Kirəmitdən evlərin damını örtmək üçün, kərpicdən divar hörgüsündə istifadə olunurdu.

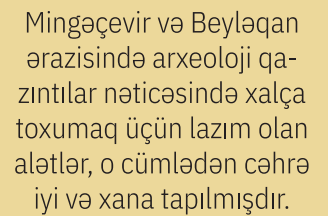
Metallardan əmək alətləri, silahlar və bəzək əşyaları hazırlanırdı.

Tuncdan at fiqurları (e.ə. III–I yüzilliklər, Ağsu, Nərgizava)

Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı hansı amillərlə bağlı idi?

Eramızın ilk əsrlərində su dəyirmanlarından istifadə olunmuşdur.

Taxıl ehtiyatı iri saxsı küplərdə və quyularda saxlanırdı.

Taxıl xırmanda ağac vəllə döyülürdü.

Qış üçün əsas ərzaq ehtiyatı yaylaqlarda hazırlanır, xüsusi dəri tuluqlar, quyular və saxsı küplərdə saxlanırdı.

Ticarətdə geniş istifadə edilən ən qədim pullar *Makedoniyalı İskəndərin adına kəsilmiş gümüş pullar idi*. E.ə. III yüzilliyin birinci yarısından başlayaraq Albaniyada İskəndərin pullarına oxşar pullar zərb edildi.

A large, dark, textured metal vessel, possibly a helmet or a large bowl, lying on its side. Numerous small, round, dark coins are scattered on the surface in front of it, and two more coins are visible in the background.

Strabon Albaniyanın paytaxtı Qəbələ ilə yanaşı, **Ayniana** və **Anariaka** şəhərlərindən də bəhs edir. II yüzillikdə yaşamış yunan coğrafiyaçısı **Ptolemey** Albaniyanın 29 şəhəri olduğunu qeyd edir.

Yadellilərə qarşı mübarizə

Albaniyanın böyük ordusu var idi. Albanlar da iskitlər kimi çox döyüşkən və mübariz olmuşlar.

Roma dövləti Şərqdən gələn ticarət yollarına nəzarət etməyə can atırdı. Əsas məqsədi isə Hindistanı Qara dənizlə birləşdirən ticarət yolunu ələ keçirmək idi.

E.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi **Pompey** Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Bu zaman Albaniya dövlətinin hökmdarı **Oroys** idi. *Kür sahilində baş verən döyüşdə* albanlar cəsarətlə vuruşsalar da, romalılara məğlub oldular. Pompey albanların ciddi müqavimətini görüb Oroysla saziş bağladı və İberiyaya doğru hərəkət etdi.

E.ə. 65-ci ildə Qanix çayı yaxınlığında növbəti döyüşdə alban ordusuna Oroysun qardaşı **Kozis** başçılıq edirdi. Kozis Pompeylə təkbətək döyüşə girərək ona mızraq atsa da, Pompeyin əynindəki zireh onu qorudu. Pompey nizəsi ilə Kozisi ölümcül yaraladı.

Bu döyüşdə alban döyüşçülərinin əksəriyyəti pis silahlanmışdı. Lakin albanlar süvari cəhətdən romalılardan üstün idi. Buna görə də Pompey bu döyüşdə hərbi hiylə işlədərək öz kiçik atlı dəstəsini önə buraxdı və albanları döyüşə cəlb etdi. Özünün çoxsaylı piyadalarına isə Pompey dizi üstə çökməyi, qalxanlarının altında gizlənməyi əmr etdi.

Hiyləsi baş tutan Pompey ordunun qalan hissəsi ilə albanlara arxadan zərbələr endirdi və onları sıxışdırdı.

Romalılar əsir tutduqları albanların içərisində döyüş meydanında rəşadətlə mübarizə aparmış yaralı qadınları gördükdə heyrətlənmişdilər.

Sizcə, albanların romalılara məğlub olmasının səbəbi nə oldu?

Alban döyüşçüsünə aid tunc dəbilqə və xəncər (e.ə. III–I yüzilliklər, Ağsu, Nüydü düzü)

Cədvəli doldurun.

E.Ə. 66–65-Cİ İLLƏRDƏ POMPEYİN ALBANİYAYA YÜRÜŞÜ	
Səbəblər	Nəticələr

Pompey Oroysu öz düşərgəsinə dəvət etsə də, Oroys onunla görüşməyib məktub və hədiyyələr göndərərək sülh təklif etdi. Sülh sazişini qəbul edən Pompey qoşunu ilə ölkəsinə qayıtdı.

E.ə. 36-cı ildə Roma qoşunu alban hökmdarı **Zoberlə** döyüşdə qalib gəldi. Zober Romaya sadıq qalacağına və onun müttəfiqi olacağına söz verdi.

I yüzillikdə Albaniya Roma imperiyası ilə əlaqələri möhkəmləndirməyə çalışırdı. Qobustanda Böyükdaş dağının ətəyində **84–96-cı illərə** aid olan latın dilində yazılmış daş kitabə Roma ordusunun burada olduğunu sübut edir.

QOBUSTAN KİTABƏSİ

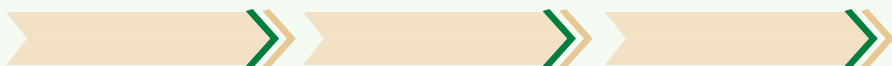
Kitabənin latın dilində mətni:
IMP DOMITIANO CAESARE AVG
GERMANICO LVCIVS IVLIVS MAXIMVS
LEGIONIS XII FVL

Tərcüməsi: “Müqəddəs Sezar (imperator)
Germanik Domisianın rəhbərliyi altında.
Lusius Yulius Maksimus. XII Fulminata
(İldırımsürətli) Legion”

(84–96-cı illər, Qobustan, Böyükdaş dağı)

Qavqamela döyüşü, Kür sahilində və Qanix sahilindəki döyüşləri əks etdirən zaman oxu tərtib edin.

II yüzilliyin I yarısında Roma imperatoru Adrian alban hökmdarları ilə dostluq əlaqəsi saxlayıb onlara qiymətli hədiyyələr göndərmişdi. Albaniyanın Roma ilə siyasi-iqtisadi əlaqələri III yüzilliyin ortalarına kimi davam etmişdir.

ALBANIYA DÖVLƏTİNƏ HÜCUMLAR		
Nə vaxt?	Hansı qüvvələr hücum etmişdi?	Nəticə necə oldu?

***Kirəmit** damların
üstünü örtmək
üçün gildən
hazırlanan novşəkili
(yarımdairəvi)
lövhəcikdir.

Qədim Azərbaycan tayfaları, əsasən, yaylaq və qışlaq maldarlığı ilə məşğul olduğundan yarımköçəri həyat tərzini sürürdülər.

119

Qarakilsə rayonu ərazisində Qoşundaş abidəsi

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Qoşundaş abidələri Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonu ərazisində yerləşir. Buradakı qəbir daşları düşməne qarşı mübarizə aparmış döyüşçülərin xatirəsinə ucaldılmışdır.

Qoşundaş abidələrinin adını Ermənistan hakimiyyəti saxta adlarla əvəz etmişdir.

Şəkinin Kiş kəndindəki Alban kilsəsi

Albaniyada xristianlığın yayılmasından sonra inşa edilmiş kilsələrin əksəriyyəti qədim məbədlərin qalıqları üzərində ucaldılmışdır. Bütün Qafqaz regionunda ilk xristian kilsəsi olan Şəkinin Kiş kəndindəki kilsə qədim alban məbədinin üzərində inşa olunmuşdur.

Özünü
yoxlayın

Albaniya əhalisi Göyə, Günəşə, Aya, əcdadların ruhuna, təbiət qüvvələrinə inanırdılar. Onlar daha çox Ay tanrısının şərəfinə məbədlər inşa edir və qurbanlar kəsirdilər. Alban ustaları tanrılarla yanaşı, tanınmış şəxslərin qızıldan, gümüşdən, tuncdan, gildən və daşdan heykəllərini düzəldirdilər.

Cəmiyyət içərisində böyük nüfuza malik olan şəxslərin – hökmdarlar, sərkərdələr və ağsaqqalların məzarları üzərində onların daşdan yonulmuş heykəlləri ucaldılırdı. Bu cür heykəllərə, əsasən, Göyçə mahalında, Qarabağ bölgəsində və Şirvan ərazisində rast gəlinmişdir.

Alban kişi daş heykəli
(I–III yüzilliklər)

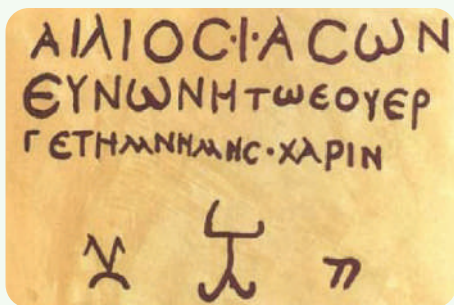

Alban qadının gil heykəli
(I–III yüzilliklər)

Alban ilahəsinin qızıldan heykəli (e.ə. I minilliyin ortaları, Lənkəran)

Albanlar yazı mədəniyyəti ilə qədim zamanlardan tanış idilər. Albaniyada, əsasən, yerli yazı mövcud olmuş, qismən də aramey, yunan və latın yazıları yayılmışdır. Oroysun Pompeylə məktublaşması buna misaldır. Şəkinin Böyük Dəhnə kəndində II yüzilliyə aid yunan dilində olan daş kitabə albanların yunan yazısı ilə tanış olduqlarını təsdiq edir.

Şəkinin Böyük Dəhnə kəndində II yüzilliyə aid yunan kitabəsi

Albaniyada yazı mədəniyyətinin inkişaf etdiyini hansı dəlillər sübut edir?

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Alban dilində bu günə gəlib çatmış ən böyük yazılı mənbə 1975-ci ildə Misirdə Sinay yarımadasında monastırda tapılmışdır. Alban mənbələrində də qeyd edildiyi kimi, məbəd bu dildə qədim türkcədə olduğu kimi “tapınaq” adlanırdı.

Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yaranması

Feod, feodalizm, təhkimçilik, irsi və şərti torpaqlar

III yüzillikdə Azərbaycanda və qonşu ölkərdə sosial-iqtisadi münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə dövlətə hərbi və mülki xidmət göstərən ayrı-ayrı şəxslərə torpaqlar (*ərazilər*) verildi. Belə torpaqlar **feod** (*mülk*), onun sahibi isə **feodal** (*mülkədar*) adlanırdı.

Feodal ona verilən ərazidə idarəetmə ilə məşğul olur, burada yaşayan kəndlilərdən vergi toplayırdı. Dövlətə xidmət müqabilində torpaq mülkiyyətinin verilməsinə əsaslanan sosial-iqtisadi sistem **feodalizm** adlanır.

Dövlətə xidmət müqabilində verilən şərti torpaq mülkiyyətinin irsi və müvəqqəti formaları yarandı. Beləliklə, **III yüzillikdə** Azərbaycanda tədricən feodal münasibətləri yaranmağa başladı.

Azərbaycanda feodal münasibətləri nə vaxt yarandı?

Atropatena və Albaniyada feodal münasibətlərinin yaranması oxşar xüsusiyyətlərə malik idi. Azərbaycanda və bütövlükdə Şərqdə torpaqlar, əsasən, dövlət mülkiyyətində idi. Təbii-coğrafi şərait əkinçilik üçün süni suvarma sisteminin yaradılmasını tələb edirdi. Bu isə yalnız dövlət tərəfindən həyata keçirilə bilərdi.

ALBANİYADA FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN YARANMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

✓	Torpaq üzərində dövlət mülkiyyət formasının üstünlük təşkil etməsi və bunun dövlət hakimiyyətinin güclənməsinə, mərkəzləşməsinə səbəb olması;
✓	Hökmdar və ailə üzvlərindən sonra iri torpaq mülkiyyətinin alban kilsəsinə məxsus olması;
✓	Feodalların da torpaq mülkiyyətinə malik olması;
✓	Erkən orta əsrlərdə kəndlilərin bir hissəsinin, az da olsa, xüsusi torpaq mülkiyyətinin olması.

FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİ		
	ŞƏRQDƏ	AVROPADA
FƏRQLİ CƏHƏTLƏR	• Torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti üstünlük təşkil edirdi. • Feodallar dövlətə xidmət əvəzində onlara verilən torpaqlarda yaşayan kəndliləri idarə edirdilər. • Kəndlilərin evi, az da olsa, torpağı, mal-qarası, əmək alətləri var idi.	• Feodallar geniş torpaq mülkiyyətinə malik idi. • Feodallar öz malikanələrində hərbi və iqtisadi hakimiyyətə malik olmaqla, öz adlarına pul kəsdirmə, vergi məsələlərini müəyyən etmə və məhkəmə səlahiyyətlərinə malik idilər. • Kəndlilərin çoxu həm şəxsən, həm də iqtisadi cəhətdən feodallardan asılı idilər.
OXŞAR CƏHƏTLƏR	• Torpağı əkib-becərən kəndlilər vergi ödəyir və mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. • Qalalar, yollar, körpülər və s. tikililər inşa etmək kəndlilərin üzərinə düşürdü.	

Beləliklə, erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində dövlət mülkiyyəti onunla yanaşı mövcud olan xüsusi feodal mülkiyyəti formasına nisbətən üstünlük təşkil edirdi.

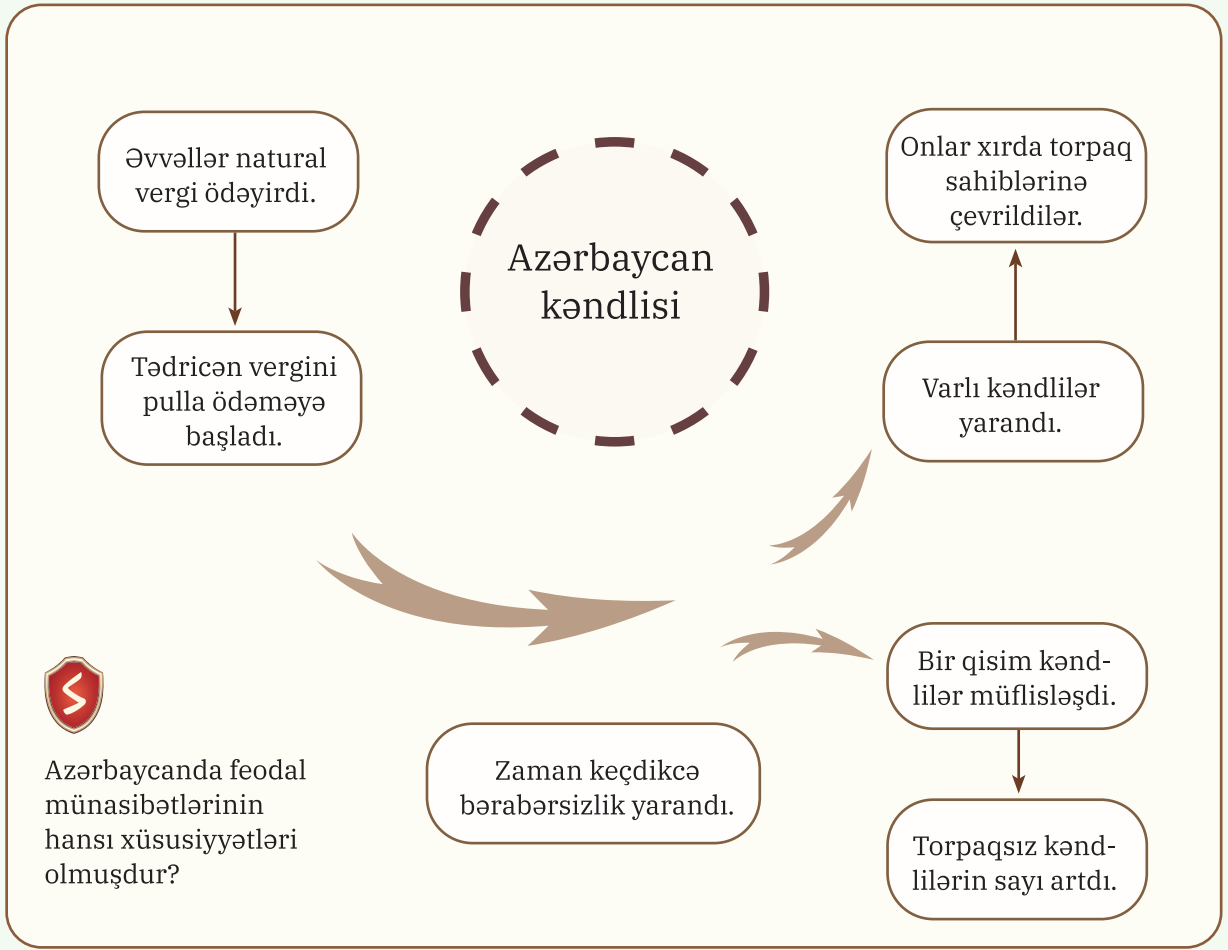
Əvvəllər kəndlilər vergini, əsasən, **natural** (verginin mal, məhsul ilə ödənilməsi) formada verirdilər. Zaman keçdikcə kəndlilərin arasında da bərabərsizlik yarandı. Onların az bir qismi getdikcə varlandı və xırda torpaq sahibinə çevrildi. Bir qismi isə müflisləşdi, torpaqsız kəndlilərin sayı artdı.

Atropatena və Albaniyada feodal münasibətlərinin yaranmasının oxşar xüsusiyyətlərə malik olmasının səbəbi nə idi?

■ Kəndlilər əkində

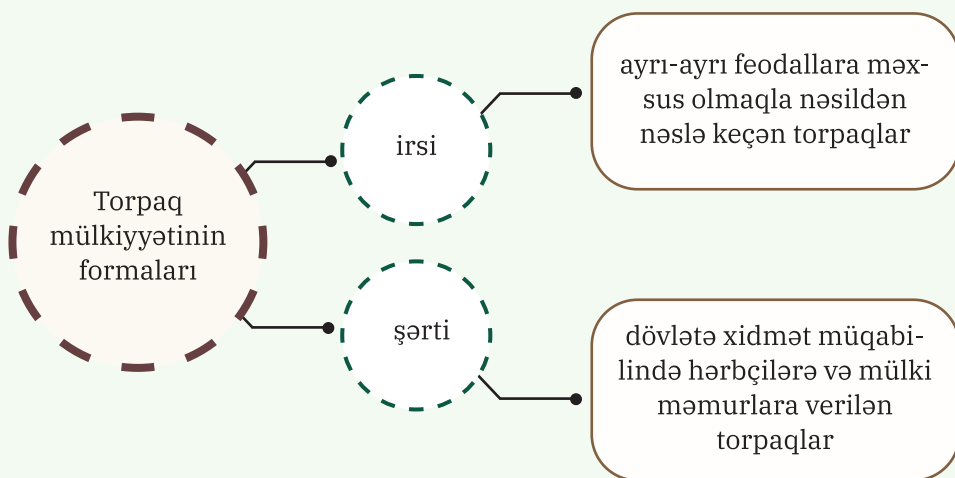
| Torpağın şumlanması

Torpaq sahibliyi. Feodallar

Erkən orta əsrlərin başlanğıc mərhələsində torpaq sahibliyinin əsas formaları **irsi və şərti torpaqlar** idi. Feodal münasibətlərinin inkişafı gedişində tədricən şərti torpaq mülkiyyətinin irsi mülkiyyətə çevrilməsi prosesi baş verdi. İlk vaxtlar irsi torpaq mülkiyyətinin sahibləri içərisində əsas yeri hökmdar ailəsinin üzvləri və **əyanlar*** tuturdular. Şərti torpaqların əsas sahibləri isə hərbcilər və qismən də mülki məmurlar idi.

* **Əyan** sarayda və əyalətlərdə müəyyən yüksək vəzifə tutan şəxsdir.

İrsi və şərti torpaq formalarının xüsusiyyətlərini müəyyən edin.

Dövlətə hərbi və mülki xidmət müqabilində torpaq alan şəxslər feodallara çevrilirdilər. Feodal əyanlarla yanaşı, din xadimləri və məbədlər də torpaq sahibliyinə malik idi.

V–VI yüzilliklərdə feodal münasibətlərinin qəti möhkəmləndiyi bir zamanda irsi torpaq sahibliyi əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. Hətta vilayət hakimi vəzifəsi də, bir qayda olaraq, irsən atadan oğula keçirdi. Vilayət hakimi artıq təkcə inzibati vəzifə sahibi olmayıb, həm də tədricən iri torpaq sahibinə çevrilirdi.

Sizcə, feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi sosial və iqtisadi vəziyyətə necə təsir göstərə bilərdi?

| Torpağın yumşaldılması

Kəndlilər. Əsas vergi və mükəlləfiyyətlər

Torpaqdan istifadə müqabilində kəndlilər dövlətin xəzinəsinə **torpaq vergisi** ödəyirdilər. Bu, torpaqdan əldə edilən məhsulun müəyyən hissəsini təşkil edirdi. Şəhər sənətkarları və tacirlərdən də xüsusi vergi alınır.

Vergilərə aid cədvəl qurun.

Vergi toplanmasından əldə edilən gəlir hesabına çoxsaylı qoşun saxlanırdı. Sonralar feodalların və dini qurumların xeyrinə də vergi və rüsumlar ödənilməsinə, müxtəlif mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə başlandı.

| Vergi ödənilməsi

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Ona görə də VI yüzillikdə vergi sistemində dəyişiklik edilməsi qərara alındı. Vergilər məhsulun həcminə görə deyil, torpaq sahələrinə görə təyin edilməyə başladı. Məhsulları təbii xəstəliklərə məruz qalmış şəxslərə güzəştlər edilirdi. Həmin dəyişiklikdən sonra natural şəkildə toplanan məhsulun bir hissəsi pul vergisi ilə əvəz edildi.

	AZƏRBAYCAN	QƏRBİ AVROPA
MÖVCUD OLDUĞU DÖVR	III əsr – XIX əsrin II yarısı	V əsr – XVII əsrin ortaları
TORPAQ MÜLKİYYƏTİ	Əsasən, dövlətin mülkiyyətində idi.	Feodalların geniş torpaq mülkiyyəti mövcud idi.
KƏNDLİLƏRİN VƏZİYYƏTİ	Kəndli feodallardan, əsasən, iqtisadi cəhətdən asılı idi.	Kəndlilər, əsasən, təhkimli idi, yəni həm də feodallardan şəxsən asılı idilər.
FEODALLAR	Süni suvarma şəraiti əlverişli olmadığı üçün feodallar, demək olar ki, təsərrüfatla məşğul olmurdular.	Feodalların xüsusi təsərrüfatları var idi.

Azərbaycan Sasani imperiyası dövründə

mərkəzləşdirilmiş dövlət, Arşakilər sülaləsi, Sasani-Roma müharibəsi, Sasani şahı I Xosrovun inzibati islahatı, Məzdəkilər hərəkatı

Sasani dövlətinin yaranması

I Ərdəşir Babəkan

Roma imperiyası ilə aparılan uzun sürən müharibələr və daxili çəkişmələr nəticəsində Parfiya dövləti tədricən zəiflədi. Əyalət hakimlərindən biri olan **Ərdəşir Babəkan** 226-cı ildə Parfiya dövlətinə son qoydu. Beləliklə, **Sasani dövlətinin** əsası qoyuldu. Dövlətin və sülalənin adı Ərdəşir Babəkanın babası Sasanın adı ilə bağlı olmuşdur.

Sasanilər Parfiyanın asılı dövlətlər sistemini ləğv edərək **mərkəzləşdirilmiş dövlət** yaratdılar. Sasani hökmdarları **şahənşah** (**şahlar şahı**), təbə edilən ərazilərin hakimləri isə **şah** adlanırdı. **Şahənşahdan sonra dövlətdə ikinci şəxs Zərdüşt məbədinin baş kahini idi.**

Asılı dövlətlər və mərkəzləşdirilmiş dövlət sistemlərini müqayisə edin.

MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ DÖVLƏT	ASILI DÖVLƏTLƏR SİSTEMİ
əyalətləri idarə edən şəxslər mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilirdi.	Təbə dövlətlər özlərinin daxili müstəqilliyini qoruyub saxlayırdı.

I Ərdəşir Babəkanın sarayı

Sasani dövlətinin paytaxtı **Ktesifon (Mədain)** şəhəri, dövlət dini isə **Zərdüştilik** idi. Sasani şahları Zərdüştilik dinini yayırdılar.

Sasani
şahlarının
Zərdüştilik
dinini
yaymaqda
məqsədi

öz hakimiyyətlərini
möhkəmləndirmək

tabe edilmiş müxtəlif
xalqları itaətdə saxlamaq

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Sasani şahənşahları
özlərini Hörmüzdün yer
üzündəki nümayəndələri
kimi təbliğ edirdilər.
Sasani metal pullarının
bir tərəfində hökmdarın,
digər tərəfində isə
müqəddəs odun təsviri-
nin olması bunu aydın
göstərir.

Sasanilər öz hakimiyyətlərini gücləndirmək məqsədilə yeni-yeni
ərazilər işğal etdilər. Nəticədə sasanilər öz dövrünün ən güclü
dövlətlərindən birinə çevrildi.

I Ktesifon şəhərinin qalıqları

Azərbaycanın Sasanilər dövləti tərəfindən işğal edilməsi

Sasanilər 227-ci ildə **Atropatenanı** işğal etdilər. Atropatena tamamilə Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Buranı şahənşahın təyin etdiyi *canişin* idarə etməyə başladı.

Sasanilər dövləti Atropatena əhalisi üzərinə ağır vergilər qoymaqla yanaşı, buradan öz ordusu üçün əsgər də toplayırdı.

Yerləşdiyi ərazi və iqtisadi baxımdan Atropatena Sasani dövləti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Mühüm ticarət yolları Atropatena ərazisindən keçirdi. Bu isə iqtisadi həyatın canlanmasına və şəhərlərin daha da çiçəklənməsinə səbəb olurdu.

Sizcə, ticarət yollarının hər hansı bir ərazidən keçməsinin üstünlükləri nədir?

Atropatenanın keçmiş paytaxtı olan **Qazaka** Sasani dövləti üçün dini mərkəz rolu oynayırdı. Sasani şahları hakimiyyətə gəldikdə paytaxtdan Qazakada yerləşən baş məbədə piyada getməli idilər.

Qazaka şəhərinin qalıqları

Daha sonra Sasani dövləti **Albaniyaya** nəzarət uğrunda mübarizəyə başladı. Burada **Arşakilər sülaləsi** hakimiyyətdə idi. Albaniyaya nəzarət uğrunda mübarizədə Sasani dövlətinin əsas rəqibi **Roma imperiyası** oldu.

Sasani döyüşçüləri
Roma dövlətinə qarşı
yürüşdə

Sasani dövlətinin yaranması Azərbaycanı siyasi vəziyyətə necə təsir göstərdi?

III yüzilliyin 60-cı illərində Sasanilər dövləti Roma imperiyasına qalib gəldi və Albaniyanı özünə tabe etdi. Lakin **Atropatənadan fərqli olaraq, Albaniya daxili müstəqilliyini saxlamağa nail oldu**. Arşakilər sülaləsi daxili müstəqilliyini qorumaqla qısa fasilələrlə **510-cu ilə qədər** hakimiyyətdə qaldı.

Sasanilər Atropatena və Albaniyada möhkəmlənmək üçün farsdilli əhalini buraya köçürdülər. Onları şimal sərhədlərində məskunlaşdırdılar. Bu yolla sasanilər bölgədə özlərinə dayaq yaratmağa çalışırdılar.

Albaniyanın ən qüdrətli hökmdarlarından biri **Urnayr** idi. O, bütperəstliyə qarşı mübarizə aparmış, **313-cü ildə** xristianlığı rəsmi din kimi qəbul etmişdi. Buna baxmayaraq, Albaniyada xristianlıq bütün əhali tərəfindən qəbul edilməmişdi.

Alban hökmdarı Urnayrın daxili siyasətini dəyərləndirin.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Xristianlıq Albaniyada I yüzillikdən yayılmağa başlamışdır. Alban hökmdarı Urnayrın hakimiyyəti dövründə bütperəstliklə mübarizə güclənmiş, xristianlıq dövlət dini elan edilmiş və kilsələrə torpaqlar bağışlanmışdır.

Urnayrın dövründə Albaniya əhalisinin bir hissəsi xristianlığı qəbul etmiş, qalan əhali öz əvvəlki dinində qalmışdır.

Albaniya hökmdarı Urnayrın xristianlığı qəbul etməsi. Rəssam Məlik Ağabalayev. Dərbənd Dövlət Tarix-Memarlıq və Arxeologiya Muzey-Qoruğu

“Biz romalı döyüşçüləri əsir aldıqda əksəriyyətini sağ qoymalı, əl-qollarını bağlayıb Albaniyaya gətirməliyik.

... Şəhərlərimizin, saraylarımızın tikilməsində onlardan istifadə etməliyik”.

Alban hökmdarı Urnayr

Mənbədə verilən məlumat nəyi sübut edir? Mühəribələr Albaniyanın sosial-iqtisadi vəziyyətinə necə təsir göstərirdi?

Xarici siyasət sahəsində isə Urnayr Sasani dövləti ilə müttəfiqlik siyasəti yürüdü. Bu dövrdə Cənubi Qafqaz uğrunda Sasani-Roma müharibələri kəskinləşmişdi.

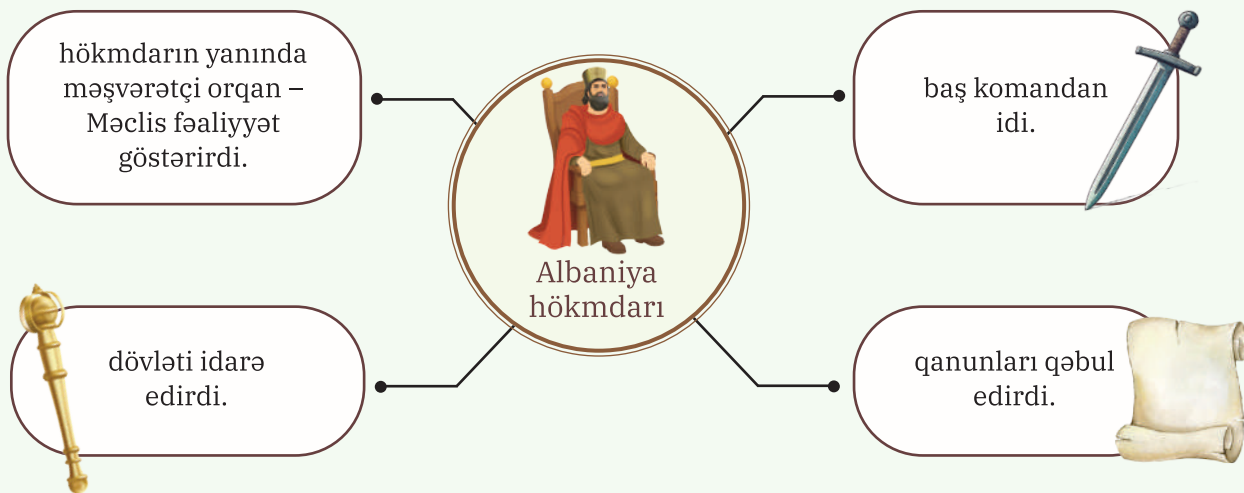
Urnayrın daxili və xarici siyasətinə aid cədvəli tamamlayın.

URNAYR	
DAXİLİ SİYASƏT	XARİCİ SİYASƏT

359-cu ildə Sasani hökmdarı müttəfiqlərindən – albanlar və hunlardan ibarət böyük bir ordu ilə Roma ərazisinə daxil oldu. Onun əsas məqsədi Suriya torpaqlarını ələ keçirmək idi. Lakin Fərat çayının daşması və şiddətli daşqınların yaratdığı təhlükə nəticəsində yürüşün istiqaməti dəyişdirilərək **Amid** (indiki Türkiyədə Diyarbəkir) şəhərinə tərəf yönəldildi.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

V yüzilliyin ortalarında şimaldan yürüşlər nəticəsində Albaniyanın paytaxtı Qəbələnin siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti nisbətən azalmışdı. Buna görə də Alban hökmdarı **II Vaçenin (444–463)** hakimiyyəti dövründə paytaxt Qəbələdən **Bərdəyə** köçürüldü.

Sasanilər şimal sərhədlərini müdafiə etmək üçün bir çox sədlər inşa etdirdilər. Bu işə Albaniya əhalisi cəlb edilmişdi. Əhali əsas təsərrüfat işlərindən uzaqlaşdırıldığından ölkənin iqtisadi həyatına ağır ziyan dəyirdi. İnşa işləri üçün alban əhali-sindən çoxlu vergi də toplanırdı.

V yüzilliyin ortalarında əhalinin vəziyyətinin daha da ağırlaşma-sının səbəblərini təhlil edin.

I Dərbənd səddi

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

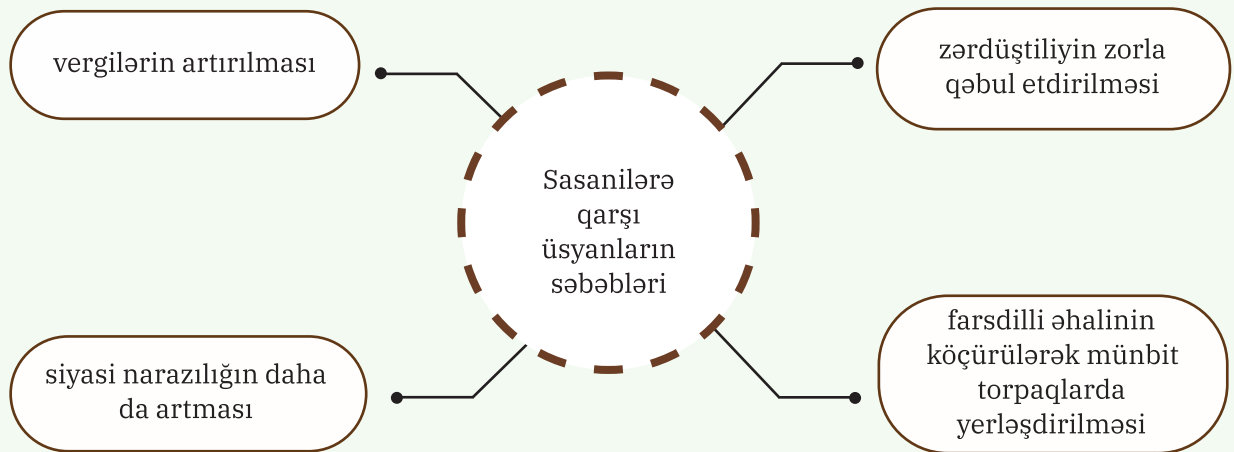
Sasani şahları Azərbaycanın Xəzərsə-hili bölgələrində mövqelərini möhkəm-ləndirmək, şimal istiqamətindən hücumların qarşısını almaq üçün Beşbarmaq və Şirvan müdafiə divarla-rını inşa etdirmişdilər. Dərbənd keçidi üzərindəki nəzarəti daha da gücləndir-mək üçün 8 m qalınlığında daş divarlar və bürclər qurulmuşdu.

Bununla da Böyük Qafqaz dağlarının zirvələrindən Xəzər dənizinin içirilə-rinə qədər uzanan və bizim günlərə qədər öz əzəməti ilə insanları heyran edən möhtəşəm Dərbənd səddi yaradılmışdı.

Şabran rayonu,
Çıraqqala. Şirvan səddi
buradan başlanırdı.

Albaniyada yerli əhalinin vəziyyəti daha da çətinləşirdi. Ölkəmizdə Sasanilərə qarşı tez-tez üsyanlar baş verirdi.

II Vaçenin hakimiyyəti dövründə də üsyan baş verdi. Sasanilər bu üsyanı məğlub edərək **463-cü ildə** Albaniyanın daxili müstəqilliyini ləğv etdilər. Sasani dövləti tərəfindən əhaliyə qarşı cəza tədbirləri görüldü. Vergilər artırıldı.

Sasanilərin köçürmə siyasəti əhalinin tərkibinə necə təsir göstərdi? Mühazirələrinizi müasir dövrlə də əlaqələndirin.

V yüzilliyin sonlarında Sasanilər Ağ hunlara (*erkən orta əsrlərdə mövcud olmuş türk dövləti*) qarşı müharibələrdə məğlub olaraq zəiflədi. Albaniyada və qonşu ölkələrdə yeni üsyanlar baş verdi. Nəticədə Albaniyanın daxili müstəqilliyi bərpa edildi və Sasani dövlətinə ödədiyi vergilər azaldıldı. Əhalinin dini və etiqad azadlığı tanındı.

Cədvəli tamamlayın.

	URNAYR	III VAÇAQAN
FƏRQLİ CƏHƏTLƏR		
OXŞAR CƏHƏTLƏR		

Daxili və xarici siyasi sabitliyini təmin edən Sasani dövləti Albaniyanın yerli hökmdar hakimiyyətini yenidən ləğv etdi. 510-cu ildən 629-cu ilədək Albaniyanı Sasani canişinləri idarə etdilər.

*** İnzibati islahat** ərazi bölgüsü sahəsində həyata keçirilən dəyişikliklərdir.

VI yüzillikdə Sasani şahı I Xosrov **inzibati sahədə islahatlar*** keçirdi. Nəticədə Atropatena və Albaniya Azərbaycan (Adurbadaqan) adlanan Şimal canişinliyinin tərkibinə daxil edildi. Onun hakimi Adurbadaqan şah adlanırdı.

I Xosrovun dövrünə aid gümüş pullar

I Xosrovun abidəsi

Məzdəkilər hərəkatı

Ardıcıl müharibələr, vergilərin artırılması və uzun sürən quraqlıqlar nəticəsində Sasanilər dövlətində əhalinin vəziyyəti pisləşmişdi. Belə bir şəraitdə V yüzilliyin sonlarında Sasani dövlətində üsyan başlandı.

Üsyana Məzdək adlı şəxs başçılıq edirdi. Bəzi tarixçilərə görə, Məzdək Təbriz şəhərində anadan olub. Məzdəkin əsas məqsədi tanrının yaratdığı nemətlərin insanlar arasında bərabər bölünməsi idi. Məzdəkilər ədalətli cəmiyyət qurmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Onlar xeyirin şər üzərində qələbəsinə inanırdılar. Məzdək mübarizə yolu ilə ədalətli cəmiyyətin qurulmasını mümkün hesab edirdi. Cəmiyyətdə insanlar arasında bərabərsizliyə qarşı çıxan, hamının bərabər olmasını təbliğ edən Məzdək əhali arasında böyük dəstək qazandı.

Tezliklə güclənən üsyan Atropatenaya da yayıldı. Hərəkatda əhalinin geniş təbəqələri: kəndlilər, sənətkarlar, şəhər yoxsulları və bəzi əyanlar da iştirak edirdilər. Sasani şahı **I Qubadın** hakimiyyəti illərində hərəkat daha da gücləndi.

Məzdək

“Dövlətin təməli olan vergidir və bu, zülmə deyil, ədalətlə toplanmalıdır”.

*Ərdəşir Babəkan
Sasani dövlətinin ilk hökmdarı*

Sasani şahı Ərdəşirin bu sözlərini müasir dövrlə də əlaqələndirərək dəyərləndirin.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

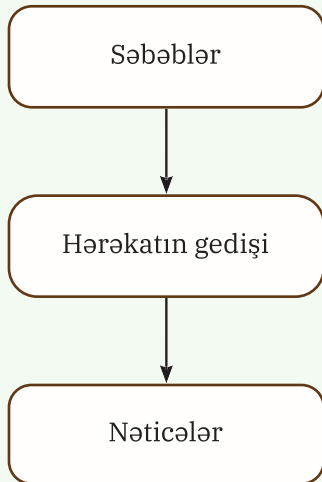
Məzdək öz çıxışlarında deyirdi: "Allah bütün insanları bərabər yaratmışdır. Lakin bir qrup insan bütün sərvətləri öz əllərində toplayaraq varlanmışdır. Bu sərvətləri onların əlindən alaraq bütün insanlar arasında bərabər şəkildə bölmək lazımdır. Hər kəs bir-birinə yardım etməlidir ki, heç kəs aclıq hissini duymasın".

I Qubadın təsvir edildiyi qab

Məzdəkilər hərəkatını sxem əsasında izah edin.

Şah əvvəlcə bu hərəkatı himayə edirdi. Onun məqsədi mərkəzi hakimiyyət üçün təhlükəli olan iri əyanları və din xadimlərini sıradan çıxarmaq idi. Belə ki bu dövrdə quraqlıq nəticəsində baş verən məhsul qıtlığı zamanı Məzdəkin məsləhəti ilə taxıl anbarlarından əhaliyə ərzaq da paylandı.

Məzdəkilər hərəkatını himayə etdiyi üçün iri feodallar I Qubadı taxtdan saldılar. O, Ağ Hun dövlətinin hökmdarına sığındı. Bundan sonra Məzdək və tərəfdarları Azərbaycana qaçmağa məcbur oldu. Ağ hunların köməyi ilə I Qubad hakimiyyətini bərpa etdi. Bundan sonra məzdəkilərə ehtiyacı qalmadığı üçün onlara qarşı mübarizəyə başladı.

Qubad onları dini söhbət bəhanəsi ilə saraya dəvət etdi. Məzdək və bəzi tərəfdarları dəvəti qəbul edərək saraya gəldilər. Qubad onları zindana saldırdı.

VI əsrin birinci yarısında Məzdəkilər hərəkatı amansızlıqla yatırıldı. Məzdək və hərəkatın iştirakçıları edam edildi. Üsyan yatırılsa da, Sasani hakim dairələri iqtisadi, idarəetmə və s. sahələrdə islahatlar keçirməyə məcbur oldu.

| Sasani şahı I Xosrovun əyanlarla müzakirə aparması

AZƏRBAYCAN SASANILƏR DÖVRÜNDƏ (III-VII YÜZİLLİKLƏR)

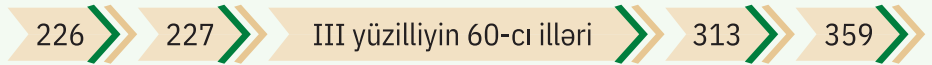

○ Şəhər

Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid hadisələri müəyyən edin.

III-IV YÜZİLLİKLƏR

V-VI YÜZİLLİKLƏR

Albaniyanın ərazisi və iqtisadi vəziyyəti

Qədim dövrdə olduğu kimi, Albaniyada əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sahələri inkişaf edirdi. Kür çayının hər iki sahilində, Mil-Muğan düzündə və Naxçıvanda əhali, əsasən, əkinçiliklə məşğul olurdu.

Mənbə əsasında Albaniyanın ərazisini müəyyən edin və insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərini Azərbaycan ərazisinin təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqələndirin.

“Böyük Kür çayı bu ölkənin düz ortasından sakitcə axaraq iri və xırda balıqlar gətirir... Çayın sahilləri boyu münbit çöllərdə külli miqdarda taxıl və üzüm, neft və duz, ipək və pambıq, çoxlu zeytun ağacları var”.

*Musa Kalankatlı
Alban tarixçisi*

III-V yüzilliklərdə sənətkarlıq daha da inkişaf etdi, onun yeni sahələri yarandı. Sənətkarlıqda istifadə olunan əmək alətləri daha təkmilləşdi.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı, şəhərlərin rolunun artması sənətkarlığın və mühüm sahələrdən biri olan toxuculuğun inkişafına səbəb oldu. Bu dövrdə Azərbaycanda ipəkçilik meydana gəldi. Yerli sənətkarlar yun, kətan, pambıq, ipək parçalar və xalçalar toxuyurdular.

Albaniyada metallurgiya və dulusçuluq, eyni zamanda ağac emalı, daşyonma, şüşə istehsalı, gön-dəri və s. sahələr də inkişaf edirdi.

Bu dövrdə Albaniyada qədim şəhərlər: **Qəbələ**, **Naxçıvan**, **Dərbənd** inkişaf etmiş, yeni şəhərlərin yaranması prosesi gedirdi. Albaniyanın paytaxtı olan **Bərdə** mühüm beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşirdi. Bərdə Yaxın və Orta Şərqi ən böyük ticarət mərkəzlərindən biri idi. Ticarət yolları üzərində yerləşən **Beyləqan** şəhəri də inkişaf dövrünə qədər qoymaqda idi.

| Bərdə şəhəri

Azərbaycan ərazisində hələ qədim zamanlardan türk tayfaları məskunlaşmışdır. III–VI yüzilliklərdə bölgəyə yeni türk tayfaları gəlmişdi. Sasani şahları şimal dağ keçidlərində qalalar və müdafiə sədləri tikdirmiş, hərbi dəstələr yerləşdirmişdilər.

Lakin türk tayfalarının – **hunların, xəzərlərin, sabirlərin** və s. axınının qarşısını almaq mümkün olmurdu. Onlar Albaniyada yerli, dil cəhətdən qohum türklərin yanında məskunlaşır və qaynayıb-qarışırdılar.

Qafqaza gələn hunlar Xəzər dənizinin qərb sahillərində məskunlaşdılar. Sonra Azərbaycana gələrək Mil düzünə qədər irəlilədilər. Hunlardan sonra digər türk tayfaları – **bulqar, xəzər, sabir, gorus, kəngərlər** və s. gəlmişdilər.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

III yüzilliyin başlanğıcından hunlar Qafqaz dağ silsiləsindən güneydə yerləşən ölkələrə yürüş etdilər. Bu dövrdən başlayaraq yürüş edənlərin sırasında Xəzər və basillərin (barsillərin) adları çəkilir.

395–396-cı illərdə hunların Azərbaycana böyük yürüşü oldu. Onların arasında xəzərlərin də adları çəkilir. Ərəb tarixçisi Təbəri xəzərləri “türklər” adlandırır.

Atropatena ərazisi və şəhərləri

Atropatena Sasani dövlətinin ən mühüm əyalətlərindən biri olmuşdur. Təbii-coğrafi və strateji şəraitin əlverişli olması onu digər əyalətlərdən fərqləndirirdi. Burada böyük şəhərlər var idi. Şəhərlər ticarət yolları üzərində yerləşdiyindən dünya ticarətinə də cəlb edilmişdi. Bu, Atropatena-nın iqtisadi-ictimai inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Sasani imperiya-sının şimal canişinləri dövrün **Ərdəbil** və **Təbriz** kimi böyük ticarət mərkəzlərini özlərinə iqamətgah etmişdi. Təbriz hələ qədim dövrlərdən beynəlxalq ticarət karvan yollarının kəsişmə nöqtəsini təşkil edirdi.

Ərdəbil Sasanilər dövründə canişinlik mərkəzi olmuşdur. Bəzi tədqiqatçı-lara görə, Ərdəbil sözü **arta** (müqəddəs) və **vil** (şəhər) sözlərindən ibarət olub, "müqəddəs şəhər" deməkdir.

Atropatenanın qədim şəhərlərindən biri də **Marağadır**. Bu şəhərin gözəl iqlimi və əlverişli təbii-coğrafi şəraiti olmuşdur. **Qazaka** da Atropatenanın qədim şəhərlərindən biri idi. Ticarət yolları bu şəhərdən keçir, Azərbaycan şəhərlərini qonşu ölkələrlə birləşdirirdi. Şahlara məxsus olan əsas atəşgahın burada yerləşməsi və füsunkar təbiətə malik olması tarixən onun iqtisadi-siyasi cəhətdən inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır.

Mənbə əsasında dövlətin ədaləti təmin etməsi baxımından əhəmiyyətini və rolunu dəyərləndirin.

Qazaka şəhər qalası

Sasani dövlətinin Azərbaycandakı çanışını özü üçün imarət tikdirmək və bağ saldırmaq istəyirdi. Lakin kimsəsiz bir qarının daxması və həyətyanı torpağı bu işin icra edilməsinə mane olurdu. Qarı öz mülkünü satmaq istəmirdi. Lakin hakim daxma və torpağı zorla ondan aldı. Qarı I Xosrova şikayət etdi.

Şah bu məsələni araşdırmış, qarının haqlı olduğu məlum olmuşdur. Çanışın nəinki qarının əmlakını mənimsəmiş, həm də ölkənin müxtəlif yerlərində xeyli karvansara, yaşayış binası və malikanəyə sahib olmuşdur. Qarının daxması və həyətyanı sahəsi özünə qaytarılmış, məmur isə cəzalandırılmışdı.

Nizamülmülk, "Siyasətnamə"

Özünü
yoxlayın